

Gemeente Zutphen, Sector Ruimte, afdeling BMA /Archeologie Harenbergweg 1,
7204 KZ Zutphen. archeologie@zutphen.nl

Zutphense Archeologische Publicaties 50

Bert Fermin en Michel Groothedde

Het Kruittorenplein

**Archeologisch onderzoek naar prehistorische, middeleeuwse
en historische resten onder het Cobercogebouw, Nieuwstad 69
te Zutphen.**

Onderzoeksmeldingsnummer: 31756

Onderzoeksnummer: 24735

Bert Fermin en Michel Groothedde

Het Kruittorenplein

Archeologisch onderzoek naar prehistorische, middeleeuwse en historische resten onder het Cobercogebouw, Nieuwstad 69 te Zutphen

Inhoudsopgave

1. Algemene projectgegevens	4
2. Het onderzoek	5
2.1 Aanleiding tot het onderzoek, methodiek	5
2.2 De opgraving en het PvE en PvA.	7
3. Stand van kennis en vraagstellingen	8
4. Landschappelijke situatie	9
5. Prestedelijke bewoning	9
5.1 Stand van onderzoek	9
5.2 Akkerlaag en prehistorische sporen	10
6. De laatmiddeleeuwse houtbouwfase	13
6.1 De dertiende eeuw	13
6.2 De veertiende eeuw	15
6.2.1 De boerderij	16
6.2.2 Waterputten	20
6.2.3 Kuilen	24
7. Religieuze vondsten uit de late middeleeuwen	27
8. De stadsmuur en grachten	29
8.1 Historisch kader	29
8.2 Archeologische waarnemingen van stadsmuur	32
8.3 De gracht en de wal	34
9. De laatmiddeleeuwse baksteenbouwfase	38
9.1 Een brouwoven / beerput	38
9.1.1 De beerputfase, vondsten uit de kloostertijd	42
9.2 Het Isendoornklooster	44

9.2.1 Historische achtergrond	44
9.2.2 Archeologische waarnemingen van het klooster	45
9.2.3 Het kloosterriool	47
9.2.4 Bebouwing aan de westzijde van het kloosterterrein	49
9.2.5 Bijzondere losse vondsten	49
10. Nieuwe Tijd	50
10.1 Historische kader	50
10.2 Archeologische waarnemingen	54
10.2.1 De wolweverij	55
10.2.2 Het achterterrein van de molen	59
10.2.3 Sporen uit de tijd van de Isendoornkazerne	62
11. Samenvatting	63
12. Conclusie	67
13. Literatuur	70
Verantwoording en colofon	72
Zutphense Archeologische Publicaties	73
Bijlagen (op cd-rom):	
Sporenlijst	
Vondstdeterminatielijst	

1. Algemene projectgegevens

Gemeente: **Zutphen**

Plaats: **Zutphen**

Toponiem: **Nieuwstad 69 (Kruittorenplein)**

Projectcode: **NS69**

Coördinaten:

X: 210.470 / Y: 462.232

X: 210.462 / Y: 462.199

X: 210.417 / Y: 462.207

X: 210.422 / Y: 462.246

X: 210.425 / Y: 462.266

X: 210.430 / Y: 462.265

X: 210.424 / Y: 462.240

Onderzoeksmeldingsnummer: 31756

Onderzoeksnummer: 24735

Periode van opgraving: 06-11-2008 t/m 18-12-2008 en 19-01-2009

Opdrachtgever: VOF Kruittorenplein

Uitvoerder: gemeente Zutphen, Sector Ruimte – afdeling BMA, bureau archeologie

Harenbergweg 1, 7204 KZ Zutphen

Projectleiding: drs. H.A.C. Fermin en drs. K.J.C. Van Straten

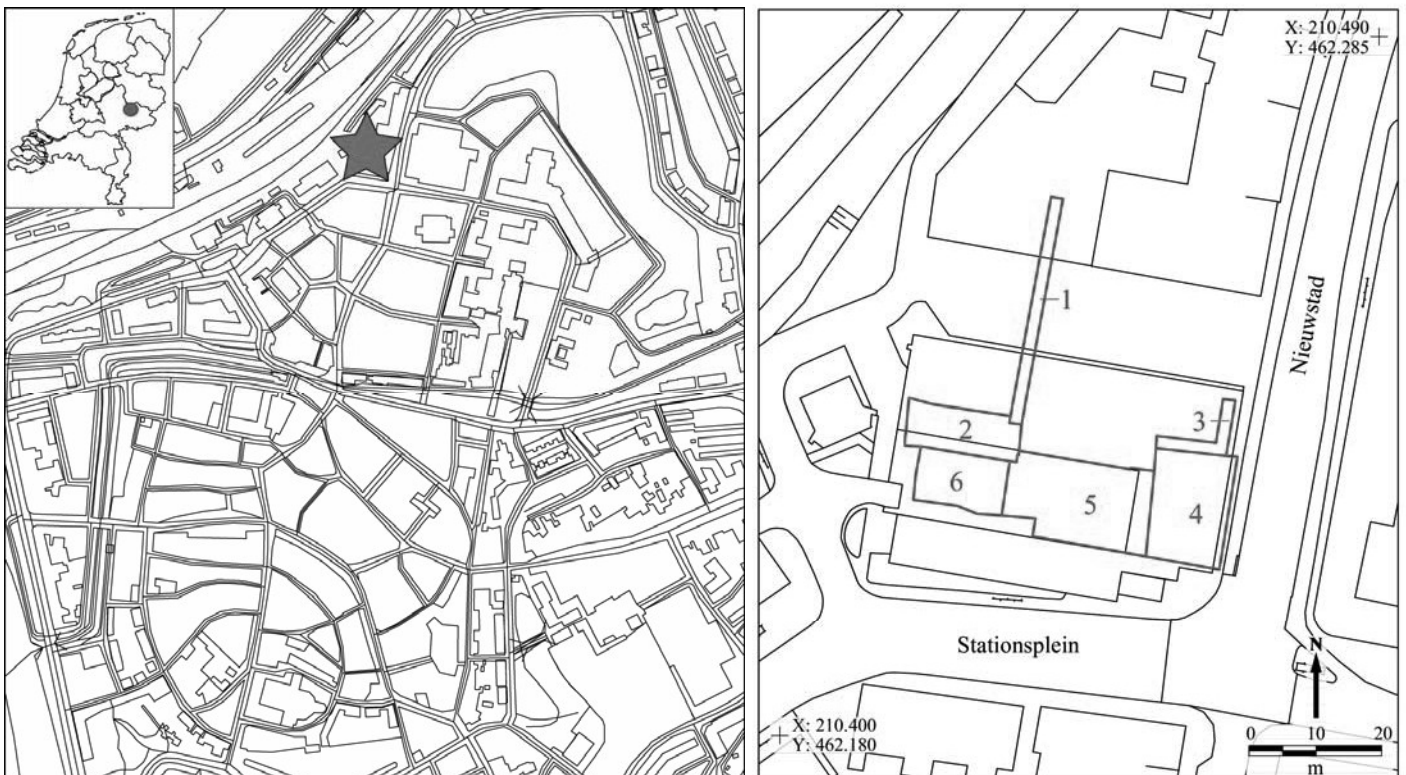
Aantal uitgegeven putnummers: 6

Aantal uitgegeven vondstnummers: 388

Aantal uitgegeven spoornummers: 537

Documentatie bevindt zich per 01-09-2009 in het Regionaal Archief Zutphen, Spiegelstraat 13-17, 7201 KA Zutphen

Vondstmateriaal bevindt zich per 01-09-2009 in het gemeentelijk depot voor bodemvondsten, Dieserstraat 11, 7201 NA Zutphen

Afbeelding 1: de opgravingslocatie op de GBKN en rechts een detail met puttenkaart

2. Het onderzoek

2.1 Aanleiding voor het onderzoek, methodiek.

Van 6 november tot 18 december 2008 vond op het zogenaamde Cobercoterrein in de uiterste noordwest hoek van de middeleeuwse stad een archeologische opgraving plaats. De opgraving vond plaats nadat het voormalige kantoor- en laboratoriumgebouw van de zuivelcoöperatie 'Coberco' na jaren van leegstand in oktober 2008 werd gesloopt. Het terrein heeft op de gemeentelijke archeologische waardenkaart een 'hoge archeologische waarde' en kleine delen van het terrein hebben een 'zeer hoge archeologische waarde'. Dit laatste betrof de resten van het Isendoornklooster en de stadsmuur. Al bij de eerste planvorming voor nieuwbouw in 2002 werd de nieuwe eigenaar van het Coberco-complex Torenstad Groep bv attent gemaakt op de noodzaak van onderzoek Torenstad Groep bv had plannen om hier winkels en woningen en een parkeergarage te ontwikkelen. Uit het bureauonderzoek bleek al snel dat een groot deel van het terrein tot grote diepte verstoord was. In de drie gebouwvleugels waren grote kelders aanwezig. Het gebouw was gefundeerd op een woud van putringen. Vooral het binnenterrein tussen de zuidvleugel uit 1949 en middelvleugel uit 1938 leek archeologisch gaaf te zijn. Ook was er achter de noordvleugel uit de jaren zestig de mogelijkheid om de middeleeuwse gracht te onderzoeken. Mogelijk waren delen van de stadsmuur gespaard gebleven. Al bij de bouw in 1938 en 1949 is de stadsmuur waargenomen.¹ Nadat de plannen regelmatig in de ijskast werden gezet, werd de realisatie van het appartementencomplex 'Kruittorenplein' in 2008 een feit.² De in dat jaar opgerichte Kruittorenplein VOF verleende opdracht aan de archeologische velddienst van de gemeente Zutphen om het terrein archeologisch te onderzoeken.

Een woord van dank is hier zeker op zijn plaats. De voorbereidingen en het veldwerk zijn vlekkeloos verlopen. De samenwerking was uitstekend en uitermate prettig. Daarvoor verantwoordelijk zijn de opdrachtgever Torenstad Planontwikkeling/VOF Kruittorenplein (Henk Rouwenhorst, Jeroen Wolff en Jouke Klein) en aannemer Nijhuis uit Rijssen (Vincent Vaarhorst en Martin Bargpeter), die alle medewerking verleende en de opgraving niet als een hinder maar als een uitdaging zagen.

In het veld zijn de gemeentelijk archeologen Bert Fermin en Kim van Straten trouw bijgestaan door de vaste medewerkers en vrijwilligers. Maar ook twee stagiairs van de opleiding archeologie-assistent van opleidingsinstituut Saxion Next te Deventer Sander Jansen en Coosje Koster ondersteunden het veldteam dagelijks. Onze vaste machinist van de firma Wissels was Thé Klumpenhauer, die nooit te beroerd was een uurtje langer door te werken.

De opgraving heeft grote publieke belangstelling genoten. Op 16 december trok een open dag op de opgraving ruim 300 belangstellenden. Voor de open dag werd een publieksfolder samengesteld. Zowel de opgraving als de vondst van de pelgriminsignes werden in de lokale media (o.a. De Stentor, Zutphense Koerier, Omroep Gelderland) breed uitgemeten.

Afbeelding 2: een van de vier rondleidingen tijdens de open dag op de opgraving op 16 december 2008

¹ Zie archeologiedocumentatie Regionaal Archief Zutphen

² Het gebouw naast de Kruittoren wordt overigens geadresseerd aan een nieuwe straatnaam 'Kruittorenhoek'. De uitgang '-hoek' slaat in Zutphen op de tegen de muurtorens doodlopende straten, zoals Geweldigershoeke, Tengnagelshoeke, Reinmakershoeke en tot ca. 1960 de Zandhoek, zoals de Kruittorenhoek officieel heette.

Voor het verschijnen van deze rapportage zijn artikelen en verslagen over deze opgraving gepubliceerd in de Archeobrief (jaargang 13-1 pag. 29-31, in de Hunnepers (AWN-afd. 18, 2008), in MoNUmentaal (gemeente Zutphen) nr. 18, pag. 4-8 en op de gemeentelijke website.

Het onderzoeksgebied onder het Cobercoterrein kenmerkte zich door een historische tweedeling. In het noorden van het terrein lagen gedempte grachten, in het zuiden de flank van een rivierduin met daarop bewoningssporen. Dit deel lag binnen de middeleeuwse stadsmuur die als scheidslijn fungeert tussen beide delen. Om inzicht te krijgen in de grachtvulling zijn er twee lange sleuven haaks op deze gracht gegraven tot aan de stadsmuur (werkput 1 en 3). Voor de stadsmuur langs zijn eveneens twee sleuven gegraven om het opgaande muurwerk in het zicht te krijgen. Een groot deel van de stadsmuur was in het midden van het terrein gesloopt voor een diepe kelder van het Cobercogebouw. Het terrein ten zuiden van de stadsmuur is in vier werkputten in een tot drie vlakken opgegraven voor zover dit niet verstoord was door een andere kelder aan de zuidzijde van het terrein. Profielen zijn ook aangelegd aan de westzijde van het opgravingsterrein en aan het oostelijke deel van de zuidzijde. De rest van het zuidprofiel was niet relevant omdat het verstoord was door de insteek van de zuidvleugel van het Cobercogebouw uit 1949. Het oostprofiel binnen de stadsmuur was ook niet relevant omdat het enerzijds bestond uit een bijna twee meter brede betonnen poer en anderzijds uit kelders van het klooster. De profielen zijn beschreven en het vondstmateriaal is per laag verzameld. Profielen, vlakken en coupes zijn schaal 1:20 getekend.

Afbeelding 3: overzicht van het opgravingsterrein, met het spoor en de Kruittoren op de achtergrond en de stadsmuur en de Nieuwstad (straat) op de voorgrond. De foto werd genomen vanuit het Baudartiuscollege.

2.2 Het onderzoek en het PvE en PvA

De opgraving is uitgevoerd volgens het Programma van Eisen van drs. M. Groothedde van 2 oktober 2008 en het Plan van Aanpak van drs. H.A.C. Fermin. Dit PvA werd bij aanvang van het veldwerk op 7 november 2008 nog gewijzigd vanwege de actuele situatie in het veld na de door de archeologen begeleide sloop van de opstallen.

Tijdens het bureauonderzoek is vastgesteld dat de kans om aanzienlijke delen van de stadsmuur te vinden uiterst gering was. In het tracé van de muur is volgens de bouwtekening uit 1938 een drie meter diepe kelder gebouwd, gefundeerd op zware putringen. Er werd vooraf slechts rekening gehouden met resten van de stadsmuur in de kruipruimte aan de Nieuwstadzijde. Op dat stuk verwachte muur werden de vragen gericht. Al tijdens de sloop werd duidelijk dat een deel van de kelder niet drie meter maar slechts 1,5 meter diep was aangelegd. In dat deel werd bovendien de stadsmuur direct onder de fundering aangetroffen. Een deel van de geplande putringen bleek niet uitgevoerd te zijn. Dit wijzigde de onderzoeksstrategie. Er werd een werkput met meer dan 17 meter strekkende stadsmuur aangelegd op het nog gespaard gebleven sporenniveau op het schone zand (werkput 2). Dit maakte het bovendien mogelijk om de noord-zuid gerichte sleuf door de grachten (werkput 1) aan de stadsmuur te verbinden. De wel verwachte stadsmuur in de kruipruimte (12 strekkende meter) bleek direct onder de kruipruimte aanwezig en was vanaf de fundering nog zeker drie meter hoog bewaard. Ook hier kon een deel van de aansluitende grachtstratigrafie worden vastgelegd. De indrukwekkende resten van de stadsmuur hebben geleid tot een geslaagde poging om de stadsmuur te visualiseren in de nieuwbouw. Twee delen van bijna 30 ton elk uit werkput 4 werden op de begane grond herplaatst.

Afbeelding 4: vergelijking van het puttenplan van het PvE (links) en die van de werkelijk uitgevoerde opgraving met de ligging van de gedocumenteerde hoofdprofielen (rechts).

Ook ten opzichte van de in het PvE en PvA voorziene profielen deed zich een relevante wijziging voor. Het oostprofiel in werkput 4 bleek niet uitvoerbaar door de aanwezigheid van de kelders van het klooster. Het oostprofiel van werkput 4 werd in het PvA al geschrapt. Deze profielen zijn gecompenseerd door korte profielen, ondermeer het zuidprofiel van werkput 4.

3. Stand van kennis en vraagstellingen

In het PvE, geschreven door Michel Groothedde (gemeentelijk archeoloog Zutphen), zijn onderstaande vraagstellingen geformuleerd. De vragen komen voort uit de stand van kennis ten aanzien van de prestedelijke en vroeg stedelijke ontwikkeling van de Nieuwstad. De laatste jaren heeft nogal wat onderzoek plaatsgevonden in het stadsdeel Nieuwstad. We noemen de belangrijkste opgravingen in de Dieserstraat 1999-2000 (ZAP 8) en 2006 (ZAP 25), Lokenstraat in 2001, de diftaropgravingen in 2004/05 (ZAP 23), het Stationsplein 2005- 2006 (ZAP 12 en 26) en de Kruittoren 2006 (ZAP 26). De laatste opgravingen liggen hemelsbreed nog geen 20 meter van de hier behandelde opgraving. In 1995 vond onderzoek plaats in de Nieuwstadskerk en in 1997 op het terrein van het Stedelijk Daltoncollege. In 1999 werd de rioolvervangning van de Isendoornstraat archeologisch begeleid. Zeer recent (in 2008) vonden proefopgravingen plaats in het gebouwencomplex van Nieuwstad 61 en Basseroord 18 (nog ongepubliceerd). Het voert te ver om alle resultaten van de opgravingen te bespreken. Daarvoor raadplege men de betreffende opgravingspublicaties. In elk geval is uit de opgravingen naar voren gekomen dat zich onder de Nieuwstad diverse fasen van prestedelijke bewoning bevinden. De planmatige stichting van de Nieuwstad werd mogelijk vooraf gegaan door een vroegstedelijke fase in de vroege 13^e eeuw. Er zijn aanwijzingen voor scheepsbouwactiviteiten. De bakstenen stadsmuur kende vrijwel zeker al een voorloper in de vorm van een aarden verdedigingswal. De bouw van de stadsmuur als vervangning van de wal verliep volgens een hypothetisch proces dat in deze opgraving getest kan worden.³ Het onderzoeksterrein bevindt zich tot slot op het westelijk deel van het voormalige Isendoornklooster. Resten van dit klooster zijn in 1999 en 2006 bij rioolvervangningen waargenomen. Nu is er de mogelijkheid om een deel van het klooster in een opgraving te onderzoeken.

De onderzoeksvragen uit het PvE luiden als volgt:

Concreet dient het definitief onderzoek antwoord te geven op de volgende vragen:

- Zijn er prestedelijke bewoningsfasen in het onderzoeksgebied aanwezig? En zo ja uit welke periode(n) en zijn er nog structuren te herkennen? Zo ja, wat is de functie en lay-out van deze structuren?
- Is er sprake van een aanzet tot bewoning direct voorafgaande aan de planmatige stichting van de Nieuwstad? (aanwijzingen onderzoek Kruittoren 2006)
- Waar concentreert die bewoning zich en zijn er structuren te herkennen?
- Zijn er sporen aanwezig die wijzen op de aanwezigheid van een scheepswerf in de buurt of van activiteiten die met deze scheepswerf verband houden? (oa. Kruittoren 2006, Lokenstraat 2001)
- Wat is het paleoreliëf van dit deel van de stad?
- Correspondeert het beeld van de bouw en datering van de stadsmuur en slechting van de aarden wal zoals beschreven in ZAP 26 met de stratigrafie ter plaatse?
- Zijn er nog bouwfaseringslagen in de muur aan te tonen? (zie ZAP 26)
- Wat is de datering van de dempingslagen van beide grachten?
- Zijn er sporen van de 16^e-eeuwse tussenwal aanwezig? En was deze met steen bekleed? (zie kaartmateriaal Van Deventer (ca. 1565), Hogenberg (1572/88) en Zutphen op d'Perspective (1600).
- Is er sprake van bewoning na de bouw van de stadsmuur en voor het ingebruikname van het terrein als tuin van het Isendoornklooster?
- Zijn er sporen aanwezig die wijzen op het gebruik van het terrein als kloostertuin en zo ja wat is de datering en aard hiervan?
- Zijn er nog andere sporen aanwezig van het westelijk deel van het Isendoornklooster? Wat zijn de aard en gebruiksfuncties van die resten?
- Zijn er nog sporen aanwezig van de manege van de cavalerie?

In de conclusie zal worden nagegaan in hoeverre deze vragen beantwoord kunnen worden.

³ Zie Fermin en Groothedde 2006c, 11-15.

4. Landschappelijke situatie

De binnenstad van Zutphen ligt op een langgerekt rivierduin, dat als een noordoost-zuidwest georiënteerde landtong diep in het IJsseldal steekt. De rivierduinen liggen op een basis van dekzand. De gemeten NAP-hoogten van het schone zand variëren van 6.67+ aan de grachtkant tot 7.51+ NAP aan de zuidkant van het terrein.

Onder het rivierduinzand en dekzand zijn Pleistocene riviersedimenten aanwezig. Vanuit het oosten stroomt de Berkel richting Zutphen. Deze kleine rivier maakte oorspronkelijk vlak voor Zutphen een knik naar het zuiden. Hij stroomde, volgens Cohen, Stouthamer e.a. in het voormalige gletsjerdal tussen Veluwe en de Achterhoek naar het zuiden, naar de Rijn. Waarschijnlijk vond er in de laat-Romeinse tijd een radicale verandering plaats in het rivierensysteem. In het gletsjerdal ontstond de rivier de IJssel, die als zijtak van de Rijn naar het noorden toestroomde. De Berkel mondde vanaf dat moment bij Zutphen uit in de IJssel.⁴

Aan de zuidwestkant is het rivierduinencomplex aangevreten door de IJssel, die vanaf de vroege middeleeuwen tot in de 14^e eeuw sterk meanderde. Het rivierduincomplex bestaat uit verschillende hoge toppen. Deze bevinden zich (niet geheel toevallig) precies onder de belangrijkste gebouwen van de stad: de Sint Walburgiskerk, de Wijnhuistoren, de Broederenkerk en de Nieuwstadskerk (Sint Jan). Een laatste kop bevindt zich onder de Zaadmarkt op de plek waar zich vermoedelijk een poort van de negende-eeuwse ringwalburg bevond.

Het opgravingsterrein bevindt zich op de noordwestelijke rand van het rivierduin onder de Nieuwstad. Dit is ook van invloed op de lokale topografie: de stadsmuur volgt aan de westzijde min of meer deze hoogte iso-lijn. Het gebied daarbuiten lag beduidend lager en hier lagen de stadsgrachten. Op vermoedelijk geringe afstand stroomde tot de veertiende eeuw aan de westzijde ook een meander van de IJssel over de (Neder)Mars. Alleen aan de noordzijde snijdt de stadsmuur van de Nieuwstad de zandrug af. De grachten zijn door de rug heen gegraven en op het vervalpunt van de rug lagen in de late middeleeuwen dan ook watermolens. Het gestuwde (Berkel)water stroomde in een aparte stroom buiten de stadsgrachten richting het IJsseldal op de Nedermars.

5. Prestedelijke bewoning

5.1 Stand van onderzoek

Het rivierduin van de Nieuwstad kent bewoningsresten vanaf de latere prehistorie (Bronstijd en IJzertijd). Tot nog toe zijn er echter alleen losse aardewerkvondsten gedaan en zijn geen grondsporen en structuren aan deze perioden toe te schrijven. Dit verandert in de Laat Romeinse tijd (rond 300 na Christus). Bij opgravingen in de Dieserstraat (1999-2000 en 2006) werd een Frankisch (Chamaafs) erf opgegraven. Binnen het opgravingsareaal werden één boerderij, twee hutkommen, twee spiekers en een aantal kuilen opgegraven.⁵ Ook bij kleinschaligere projecten in het stadsdeel Nieuwstad werd materiaal uit deze periode aangetroffen. Vondsten werden gedaan op de hoek Overwelling/Gasthuisstraat (1985), onder de Nieuwstadskerk (1995)⁶, Lokenstraat (2001)⁷, Dieserstraat/Geweldigershoeek (2005)⁸, de rioolvervangning van het Stationsplein (2006)⁹ en Nieuwstad 61 (2008). Opvallend genoeg is er geen direct bewijs voor bewoning ná deze periode. Dit is anders voor de bewoning op de zuidelijke toppen van het Zutphense rivierduin: hier is sinds circa 300 na Christus constante bewoning aangetoond. De zandrug van de Nieuwstad werd na de Romeinse tijd voor vele eeuwen akkerland.

⁴ Mondelinge mededeling K. Cohen. Cohen, Stouthamer e.a. in prep.

⁵ Fermin & Groothedde 2006 b

⁶ Woldring 2004 p.60

⁷ Fermin 2001

⁸ Fermin & Groothedde 2006 a

⁹ Fermin & Groothedde 2006 c

5.2 Akkerlaag en prehistorische sporen

In de gehele onderzoekslocatie binnen de stadsmuur was een bruine akkerlaag aanwezig, behalve waar deze later vergraven was. Deze laag heeft een grote hoeveelheid aardewerk opgeleverd, maar zoals altijd het geval is in deze laag, is het materiaal sterk verploegd en ontbreken diagnostische potprofielen in de meeste gevallen. De meeste scherven zijn van handgevormd aardewerk (n= 245). Hiervan is een deel uit de IJzertijd, en dan waarschijnlijk vooral uit het late deel daarvan (het gaat om zandgemagerd aardewerk met een zwarte kern en een rood oppervlak) en een deel Laat-Romeins inheems (Rhein-Weser-Germanisch) aardewerk. Van een groot deel van deze scherven is het echter bijna niet mogelijk om iets over de datering te zeggen. Zo is er één wikkeldraadscherf (Vroege Bronstijd, 2000-1800 voor Christus) met versiering, maar het is best mogelijk dat er onder het onversierde materiaal nog meer scherven zijn die tot deze groep zouden kunnen worden gerekend. Hier staat overigens slechts één vuursteenafslag tegenover, daar waar men in de Vroege Bronstijd meer vuursteen zou verwachten.

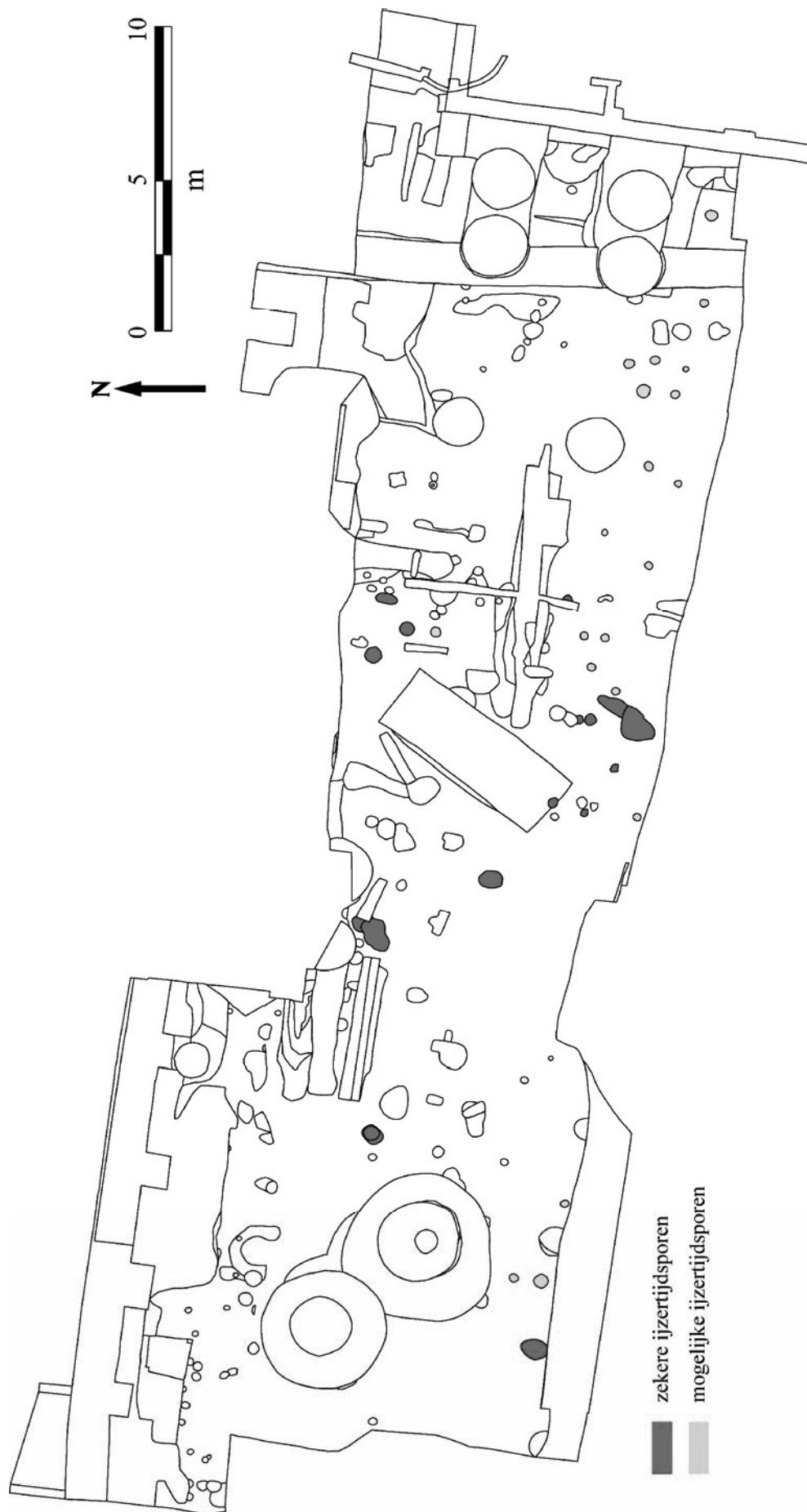
Afbeelding 5 (l.): wandscherf van een vierde-eeuwse halfbolvormige glazen beker van het Cobercoterrein
Afbeelding 6 (r.) een vergelijkbare beker uit Maastricht-Pandhof (Tolboom 2006 p.63)

Eén Terra-Nigrascherf behoort tot de schaarse Romeinse importen uit de tweede tot vierde eeuw. Een Romeinse wandscherf van lichtgroen glas levert de scherpste datering. Het gaat om een halfbolvormige beker met een geschatte diameter van 8 cm en een wanddikte van 1,5 mm. Deze wordt ondergebracht onder type Isings 96. Het feit dat de scherf geen gravering heeft en dunwandig is, maakt dat hij in de vierde eeuw gedateerd kan worden.¹⁰ Dat is precies de periode dat er een erf heeft gelegen op de Nieuwstad, ter hoogte van de Diederstraat. Dit erf stond vermoedelijk niet op zichzelf.

Het eveneens in de akkerlaag aangetroffen ruwwandige Mayense kookpotaardewerk lijkt voor het grootste deel uit de periode van net ná de Romeinse tijd te stammen. Dit geldt ook voor een scherf Merovingisch gesmoord aardewerk en een niet nader te determineren gedraaid scherfje met een licht baksel. Wat jonger zijn twee scherven van Badorf- of Walberbergkeramiek. Het laatste gebruik van de akker is –in overeenstemming met de historische data- in het begin van de dertiende eeuw. Enkele scherven van Pingsdorf- en kogelpotaardewerk en protosteengoed sluiten de chronologische rij.

Samenvattend is het gros van de potscherven dus gedeponerd in de (late) IJzertijd en de Laat-Romeinse tijd. Het eerste correspondeert met de grondsporen die zijn aangetroffen in de onderste vlakken (zie hieronder), het tweede met de vondst van een erf uit de Laat-Romeinse tijd aan de Diederstraat. Materiaal uit deze periode wordt in alle opgravingen in de Nieuwstad gevonden. De enkele scherven die buiten deze perioden vallen, zijn vermoedelijk met bemesting op de locatie terecht gekomen, de wikkeldraadscherf misschien uitgezonderd.

¹⁰ Tolboom 2006

Afbeelding 7: grondsporen uit de late IJzertijd

In totaal is er in dertien sporen uitsluitend IJzertijdaardewerk aangetroffen. De meeste sporen hiervan zijn kuilen met een gemiddelde afmeting van minder dan een meter in diameter. Ook zijn er enkele paalsporen die aan de (late?) IJzertijd kunnen worden toegeschreven. Daarnaast is er een aantal vergelijkbare sporen waarin echter geen aardewerk is gevonden. Tot slot is er ook nog een aantal spoortjes dat in het vlak is aangekrast, maar waarvan in de coupes bijna niets is teruggevonden. In de praktijk blijken dit ook vaak grondsporen te zijn die keurig binnen huisplattegronden en andere structuren passen.

Dat laatste lijkt hier overigens niet het geval te zijn. De grondsporen leveren helaas geen duidelijk patroon op van huisplattegronden. Langs de zuidrand van de opgraving is wel een palenzwerm te zien, en met enige fantasie is er wel een palenrij uit te halen, maar het is te pover om te kunnen zeggen dat het hier om een huiswand zou gaan. Daarnaast zijn er twee of drie driepalige configuraties gevonden. Het zou hier kunnen gaan om hooimijten (geen spiekers). Driepalige hooimijten zijn historisch bekend en worden soms ook in opgravingen onderscheiden.¹¹

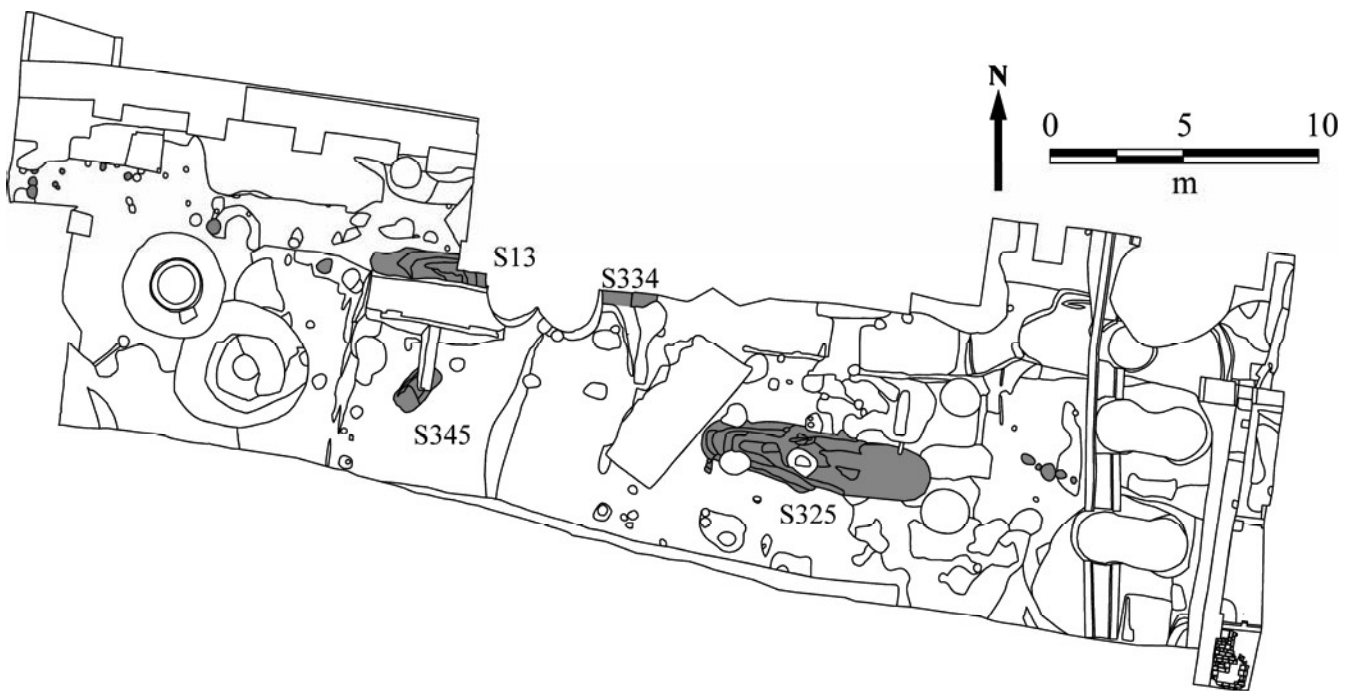
De scherven- en sporendichtheid zijn in ieder geval hoog genoeg om te kunnen veronderstellen dat we ons óp of op de rand ván een IJzertijderf bevinden. Aangezien de ondergrond van zuid naar noord sterk afloopt, is het aannemelijk dat een eventuele boerderij zich waarschijnlijk heeft bevonden op de plek waar in de jaren '50 de kelder van het Cobercogebouw is gegraven. Aan die zijde zijn de meeste paalsporen aanwezig terwijl de kuilen zich daar ten noorden van bevinden. Kuilen worden vaak aan de randen van de erven aangetroffen.

¹¹ Vgl. bv. Hermsen 2007

6. De laatmiddeleeuwse houtbouwfase.

6.1 De dertiende eeuw

De vroegste ontstaansgeschiedenis van de Nieuwstad is nog enigszins in nevelen gehuld. Zeker is dat de stad als een nieuwe stad werd gesticht direct ten noorden van Zutphen. Het exacte jaartal van de stadsstichting is niet bekend. De kans is echter groot dat dit ergens in de jaren dertig van de dertiende eeuw gebeurde, aangezien in deze jaren veel Gelderse stadsstichtingen plaatsvonden.¹² De initiatiefnemer was de Gelderse graaf Otto II (1229-1271). Doel was de economische en strategische positie van Gelre te versterken ten opzichte van met name het Sticht Utrecht. In 1272 wordt de Nieuwstad en de dan reeds bestaande parochiekerk voor het eerst vermeld. De Nieuwstad is waarschijnlijk in de 13^e eeuw omwald. In 1312 krijgt de Nieuwstad stedelijke vrijheden en wordt bij Zutphen gevoegd door graaf Reinald I.

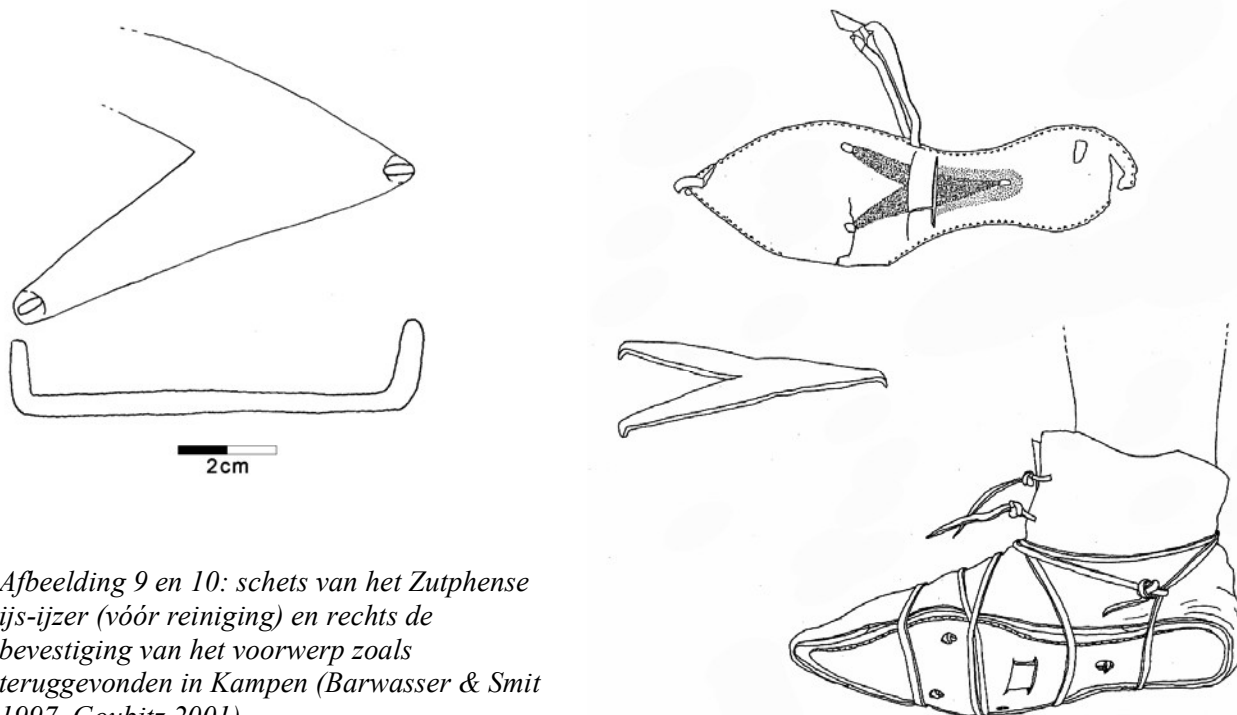
Afbeelding 8: overzicht van dertiende-eeuwse sporen

Overall op het terrein, maar vooral in het westelijk deel van de opgraving, werd 13^e-eeuws materiaal aangetroffen. Het gaat hierbij om onder andere protosteengoedkannen met dakranden en kogelpotten met bezemveegversiering. Dit duidt op een datering in grofweg het midden van de dertiende eeuw, hetgeen goed overeen komt met de veronderstelde stichtingsdatum van de Nieuwstad rond 1230. Uit deze periode zijn geen gebouwstructuren aangetroffen. Wel vinden we enkele opvallende kuilen die rijk gevuld waren met 13^e-eeuws materiaal.

Vooral intrigerend zijn twee zeer grote kuilen. Het eerste exemplaar, dat langs de voormalige aarden omwalling ligt, is helaas voor een groot deel vergraven voor het Cobercogebouw en een jongere mestbak. Wat resteert is een halve kuil met een lengte van vijf meter en een diepte van meer dan een meter (S 13). Ten oosten van de verstoringen duikt wat mogelijk het ander einde van de kuil is op (S 334). Als beide delen bij elkaar horen, dan heeft de kuil een lengte van ca. 11 meter. In de vulling werd protosteengoed, één scherf bijna-steengoed, grijsbakkend aardewerk en brokken huttenleem gevonden. Verder bevatte de kuil dierenbotten, spijkers en een hoefijzer. Behalve losse dierenbotten werd in het oostelijke deel, S 334, ook een compleet paardenskelet aangetroffen. Het dier lag op zijn rug.

¹² Rutte 2002

De tweede kuil, S 325, was wel nog compleet, behalve dan dat de vroeg 14^e-eeuwse boerderijpalen in de kuilvulling waren ingegraven. Deze kuil heeft een soort bootvorm en is maar liefst negen meter lang. De breedte is aan de uiteinden ca. anderhalve meter en in het midden meer dan twee meter. De diepte is 80 cm. De vulling van de kuil bestaat onderin uit een 13^e-eeuwse, en bovenin uit een laat 14^e-eeuwse vulling. Onder het 13^e-eeuwse materiaal vinden we onder meer protosteengoed, Paffraths protosteengoed, grijs aardewerk en een netverzwareing van baksteenaardewerk. Bijzonder is ook een V-vormige stuk ijzer met drie omgebogen punten en een lengte van 8,5 cm. Een goede parallel voor het voorwerp werd gevonden in Utrecht-Leidsche Rijn. In een restgeul daar werden er zeven “driepootjes” gevonden in een restgeul (ca. 1130-1175).¹³ De functie van het voorwerp blijkt echter pas uit een 14^e-/15^e-eeuwse vondst uit de Kampense Kokpanden: het zat verwerkt in een schoenzool met de punten naar beneden, waardoor men grip kreeg op het ijs.¹⁴

Afbeelding 9 en 10: schets van het Zutphense ijs-ijzer (vóór reiniging) en rechts de bevestiging van het voorwerp zoals teruggevonden in Kampen (Barwasser & Smit 1997, Goubitz 2001)

Afbeelding 11: twee voorbeelden van aardewerk uit een 13^e-eeuwse kuil: een kogelpot met lintoer en een protosteengoedkan met dakrand.

¹³ Hendriksen 2004 p.107

¹⁴ Barwasser & Smit 1997 p. 89, Goubitz 2001 p.311

Het 14^e-eeuwse materiaal omvat naast Siegburger steengoed ook een opvallend aantal daktegels. Het is absoluut niet duidelijk wat de functie van deze beide kuilen is geweest. Ze lijken te groot voor afvalkuilen. De inhoud bedraagt ten minste 10 kubieke meter.

Een derde kuil, S 345, ligt onder een 14^e-eeuwse lemen vloer. De kuil, (100 x 200 cm) wijkt qua oriëntatie af van de twee andere kuilen. In de kuil is alleen een grijsbakkende scherf gevonden. Ook hier valt niets over de functie van de kuil te zeggen.

Tot slot is er nog een aantal paalsporen dat aan de 13^e eeuw kan worden toegeschreven op grond van vondstmateriaal. Nog weer andere paalsporen hebben een vergelijkbare vulling, maar leverden geen aardewerkvondsten op. Deze sporen leverden geen duidelijke structuren op.

De interpretatie van deze verzameling 13^e-eeuwse sporen is lastig. Het lijkt er, gezien de hoeveelheid sporen en vondstmateriaal, op dat er -net als in de IJzertijd- sprake is van een erf, waarvan de precieze vorm echter onduidelijk blijft. De mogelijkheid bestaat dat er zich binnen de eerste omwalling een zone van meer agrarische, extensievere bewoning bestond. We zullen in paragraaf 6.2.1 zien dat deze situatie in de 14^e eeuw in ieder geval wel aanwijsbaar bestond.

6.2 De veertiende eeuw

In het zuidwesten van de opgraving werd een bijzonder gave plattegrond van een boerderij opgegraven, inclusief waterput. De boerderij is op grond van de dendrochronologische datering van de waterput gebouwd in 1301 of vlak daarna.¹⁵ Het aardewerkspectrum uit de boerderijstructuur zelf bevestigt dit. Het bevat vooral Siegburger bijna-steengoed met steile halzen (geen dakranden), wat handgevormd grijs aardewerk en een kogelpotscherf. In de paalsporen is verder relatief veel ijzertijdaardewerk gevonden. Echt steengoed ontbreekt, waardoor een datering van 1312 (de samenvoeging van de Nieuwstad met Zutphen) minder aannemelijk wordt. Als we uitgaan van 1301 als stichtingsjaar, dan betekent dat, dat de boerderij binnen de aarden omwalling van de grafelijke Nieuwstad van Otto II heeft gelegen. De sluitdatum van het erf ligt ergens rond 1350, de stadsmuur is dus om een bestaand erf heen gebouwd. Er zijn geen aanwijzingen dat er na 1350 nog gebouwd is op de plaats.

Afbeelding 12: Siegburger bijna-steengoedkan uit één van de paalingravingen van de boerderij

Op kaartmateriaal van voor de negentiende eeuw is de locatie steevast onbebouwd en ook archeologisch zijn er geen gebouwsporen aangetroffen. De enige substantiële verstoringen dateren uit de 20e eeuw: een groot rechthoekig stuk beton en de kelder van het Cobercogebouw. Desalniettemin vormen de aangetroffen structuren één van de gaafste voorbeelden van een laat-middeleeuws erf in Nederland uit een opgraving.

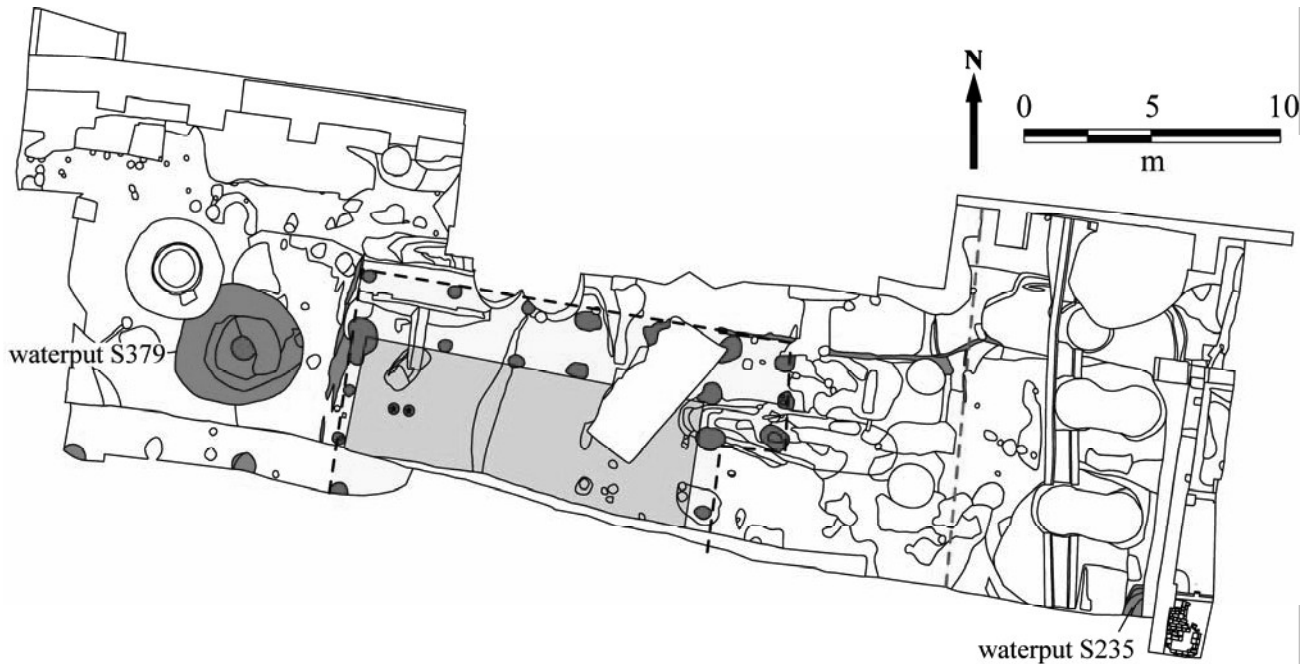
¹⁵ Datering G. Pressler

6.2.1 De boerderij

De opgegraven huisplattegrond bestaat uit paalsporen en leemvloeren. Aan de noordzijde heeft de gebouwstructuur een dubbele palenrij. Hiertussen was geen leemvloer aanwezig. We mogen er van uitgaan dat deze tussenruimte dus gebruikt werd om vee te stallen (in stalboxen). Het is namelijk niet praktisch om vee op een leemvloer te stallen: urine kan niet weg en de dan zompige vloer zou meteen stukgetrapt worden door de dieren.

Aan de oostzijde bevindt zich een vierkant aanbouwsel, eveneens zonder leemvloer.

De zuidelijke wand van de structuur is verstoord door de kelder van het Cobercogebouw.

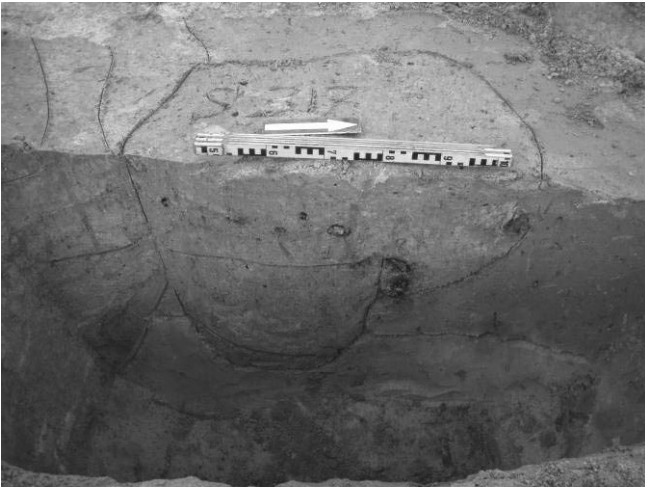
Afbeelding 13: het erf uit ca. 1301. Binnen de boerderijplattegrond is de locatie van de leemvloer in een donkerdere tint weergegeven. De ronde spoortjes met de sterretjes geven de haarden aan. De stippellijn geeft de hypothetische oostelijke erfgrans weer.

De maximale waargenomen breedte van het gebouw is bijna 9 meter, de lengte is ruim 14 meter. Daar komt nog de aangebouwde “stal” van 2,5 x 3,5 meter bij, waarmee de totale lengte van het gebouw komt op circa 17 meter. Aan de breedte kan waarschijnlijk 2 meter worden toegevoegd, dat is de gemiddelde afstand tussen twee palen. De geschatte dimensies van het hoofdgebouw komen dan uit op 11 x 14 (c.q. 17) meter, met andere woorden, het gaat om een bijna vierkant gebouw. De paalkuilen hebben een diameter van 40 cm tot een meter en een diepte van 20 tot 40 cm.

Uitgaande van een consistente paaldiameter zullen de palen zelf iets minder dan 40 cm dik zijn geweest. De vulling van de paalkuilen is onderin zandig en bevat bovenin onverbrande leembrokjes. De onderste vulling is de oorspronkelijke vulling, de bovenste vulling met leemklontjes is mogelijk gevormd in de tijd dat het gebouw werd afgebroken.

De leemvloeren zijn in de volle lengte en breedte (voor zover mogelijk) gecoupeerd. Hieruit bleek dat er drie afzonderlijke vloeren te onderscheiden zijn. Deze worden gescheiden door zandlaagjes van 5 en 20 cm dik (van beneden naar boven). De leemvloeren zelf zijn allemaal circa 8 cm dik. In de middelste vloer zijn twee stookplekken gevonden met een diameter van 70 cm. Deze bevonden zich naast elkaar aan de westzijde van het gebouw.

Ten westen van de boerderij werden twee vergelijkbare paalsporen, ten zuiden van de waterput. Deze sporen bevatten vrij veel aardewerk (o.a. een grijs aardewerken schaal, zie afb. 16). Het is aannemelijk dat de palen deel uitmaakten van een constructie, maar de aard daarvan is niet na te gaan.

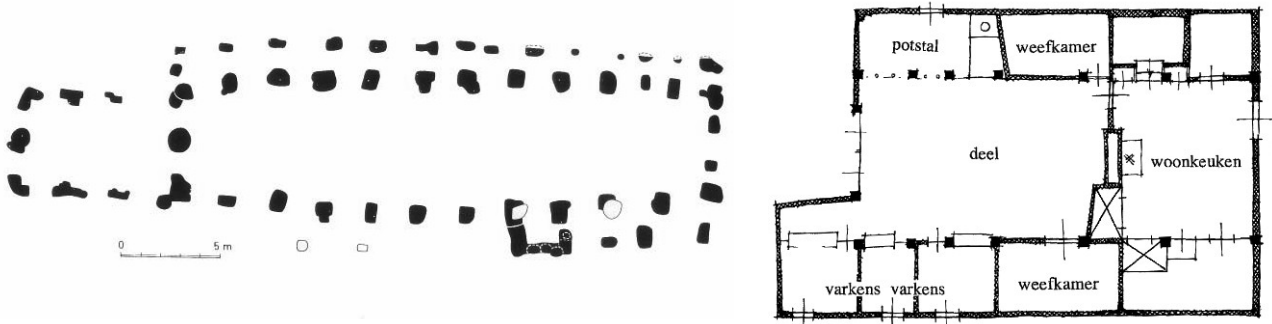
Afbeelding 14 en 15: twee voorbeelden van paalsporen van de boerderij (resp. S 317 en S 331, met sneeuw). De sporen hebben stevast een vulling die onderin bestaat uit grijs zand en bovenin veel leembrokken bevat.

Afbeelding 16: grijs aardewerken kom uit het paalspoor net ten zuiden van de waterput. Diameter ca. 20 cm, hoogte 11 cm

Al met al ontstaat het volgende beeld van het gebouw. Het gaat om een houten gebouw met lemen wanden. Het skelet is opgetrokken uit aardvast gebinten. Er is geen binnenconstructie aangetroffen, wat er op wijst dat er een grote binnenruimte was. Deze ‘deel’ mat oorspronkelijk 14 x ca.6 meter en was in zijn geheel voorzien van een lemen vloer. Dergelijke grote overspanningen zijn bij historische boerderijen niet ongebruikelijk (zie verder). De ingang bevond zich mogelijk aan de westzijde. Hiervoor is een aantal argumenten aan te dragen. Ten eerste is de afstand naar de waterput zo minimaal (slechts vier meter). Ten tweede bevinden zich aan de westzijde van het huis de haardplaatsen (“keuken”), met andere woorden het woongedeelte van het huis. Daarachter blijft een grote leemvloer over om te dorsen en dergelijke. Aan de noordzijde vinden we de stalboxen, zonder leemvloer. De breedte van deze strook is zo’n twee meter. Aan de noordoostzijde is een aanbouwsel zonder leemvloer. Dit fenomeen komen we tegen bij zowel de 12^e-eeuwse Gasselteboerderijen als bij de latere historische boerderijen. Uit historische bronnen weten we dat in dergelijke uitbouwjes meestal paarden werden gestald. De binnenruimte ervan is groter dan in de stalboxen voor de koeien, hetgeen deze interpretatie zou ondersteunen. Mogelijk zijn er aan de zuidzijden bedsteden geweest, maar hierover is geen informatie door de versterking van de Cobercokelder.

Het dak van het gebouw is vrijwel zeker van riet geweest, al zijn er ook relatief veel daktegels op het erf gevonden. Deze worden in Zutphen aangetroffen in de periode ca. 1335-1400, toegepast na de grote stadsbranden, toen wegens materiaalgebrek deze west-Nederlandse tegels werden geïmporteerd. Het is echter uitgesloten dat een lemen gebouw een zware dakbedekking van dergelijke tegels had. Mogelijk zijn ze gebruikt voor een plaatselijke erfverharding. Interessant is dat voor de westgevel een smalle strook spoellagen aanwezig is. Dat betekent waarschijnlijk dat de dakrand een halve meter uitstak voor de kopse gevel. Aan de noordkant is een smalle greppel gevonden langs deze rand. Hiermee is het waarschijnlijk dat het gebouw een dak met wolfseinden had.

Afbeelding 17 en 18: 12^e-eeuwse boerderij uit Gasselte (Dr.) met aardvaste stijlen en 18^e-eeuwse boerderij uit Beltrum (Achterhoek) op poeren. De indeling is niet origineel, oorspronkelijk was dit een “los hoes”.

De opgegraven boerderij is een uiterst zeldzaam voorbeeld van een 14^e-eeuwse boerderij. Algemeen wordt er van uitgegaan dat ze eigenlijk nooit gevonden worden omdat de gebinten vanaf de 13^e eeuw vrijwel altijd op poeren zouden staan. Dit blijkt dus niet (altijd) het geval te zijn. Het nu opgegraven voorbeeld vormt in wezen een schakel tussen de oude traditie van bouwen met aardvaste stijlen en het bouwen op poeren. Voorbeelden van de eerste bouwwijze zijn de boerderijen type Gasselte B¹⁶ en de schuren zoals die bekend zijn uit Deventer Swormink, Deventer-Ter Hunnepe, Groningen-WNC en Doesburg-Korte Koepoortstraat¹⁷ Deze laatste twee worden in de 13e eeuw gedateerd. Voorbeelden van het tweede type zijn de historische hallenhuizen, gebouwd op poeren, waarvan de oudste is gedateerd op 1487 (Witterhaar), terwijl van een andere boerderij (uit Anderen) wordt *vermoed* dat hij mogelijk teruggaat tot de 14e eeuw.¹⁸ De Zutphense boerderij is gefundeerd als de oude typen, maar de vorm gaat meer richting de historische boerderijen. Dat zit hem grotendeels in de lengte- breedteverhouding. De latere hallenboerderijen zijn korter en vierkanter dan hun voorgangers. Anderzijds is het zo dat beide bestaan uit een deel tussen de gebinten met daarnaast nog ruimte onder de schoren die dienst kon doen als stalruimte. Beiden kennen ook vierkante aanbouw-tjes onder hetzelfde dak die bijvoorbeeld als paardenschuur dienst konden doen.

De eerder genoemde afwateringsgreppel aan de noordzijde maakt zeven meter voorbij de “paardenstal” een haakse hoek. Het is verleidelijk om dit greppeltje te interpreteren als een erfscheidingsgreppel. Ten oosten ervan bevindt zich namelijk ook een tweede erf, althans een perceel met een eigen waterput en een brouwoven (zie 9.1).

Dit oostelijke erf ligt grotendeels onder de straat Nieuwstad, maar deze straat liep in de middeleeuwen niet door tot de stadsmuur. Deze verlenging is pas ontstaan in 1616 met de bouw van de Nieuwstadbinnenpoort, dwars door het klooster heen (zie afbeelding 54). De straat die het blok vermoedelijk wel omsloot was een naamloze, niet meer bestaande steeg haaks op de Isendoornstraat

¹⁶ Waterbolk & Harsema 1980

¹⁷ Resp. Ten Bosch, Groenewoudt en Groothedde 1997. Lubberding 1998, Kortekaas & Waterbolk 1998 en Fermin & Groothedde 2008 (DAP 3)

¹⁸ Van der Waard 1996

die uitkwam op een waltoren (nu onder het Baudartius College). De steeg kan worden vermoed omdat alle torens van de Nieuwstad door een straat ('hoek') ontsloten waren. Van straat tot straat hebben we zo een perceel van ongeveer 83 meter breed. Van de straat Zandhoek (het verlengde van de Basseroord naar de Kruittoren) tot de vermeende erfscheidingsgreppel in de opgraving is 40½ meter, ongeveer de helft dus. Het terrein van 83 meter breedte zal vermoedelijk in twee percelen opgedeeld zijn geweest. De opgegraven boerderij op het meest westelijke perceel was waarschijnlijk te bereiken vanaf de westzijde, via de steeg Zandhoek.

Het vóórkomen van een boerderij in de middeleeuwse stad is een interessant gegeven. Wanneer we alle kadastrale en archeologische data over middeleeuwse bebouwing nemen en deze plotten op bijvoorbeeld de kadastrale minuut van 1832 (zie afbeelding 19), komt er een duidelijk beeld van de inrichting van dit stadsdeel naar voren. We vinden de hoofdbebouwing namelijk alleen langs de hoofdstraten: de Nieuwstad, Dieserstraat, Isendoornstraat, Onze Lieve Vrouwestraat, Halterstraat, Beekstraat en de Gasthuisstraat (richting Oly- of Hameipoort). De secundaire straten (hoeken) naar de waltorens (inclusief de Zandhoek) worden niet geflankeerd door aaneengesloten bebouwing. Bij opgravingen bij de Blanckentoren (de noordoostelijke hoektoren) werden dan ook geen middeleeuwse gebouwen aangetroffen. Wat wel werd aangetroffen was een compleet middeleeuws runderskelet, een aanwijzing voor veeveelt ter plekke.¹⁹

Afbeelding 19: indeling van de Nieuwstad in de 14^e eeuw, geprojecteerd op de kadastrale minuut van 1832. Hierop is duidelijk te zien dat de ruimte tussen de bouwblokken en de stadsmuur relatief open was. De "Coberco-boerderij" ligt bij de ster ten oosten van de Kruittoren. Legenda: stadsmuur (rood), hoofdbebouwing (oranje), straten (geel), open terrein met losse agrarische bebouwing (groen) en water (blauw).

¹⁹ Groothedde 1998

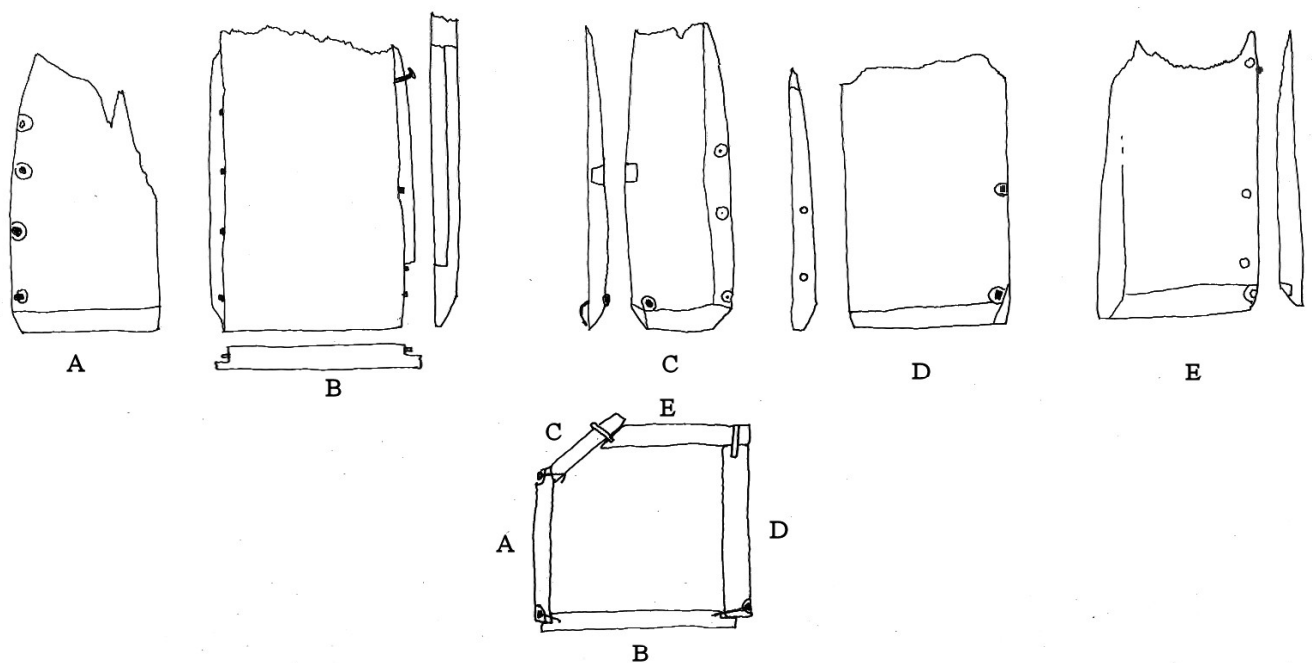
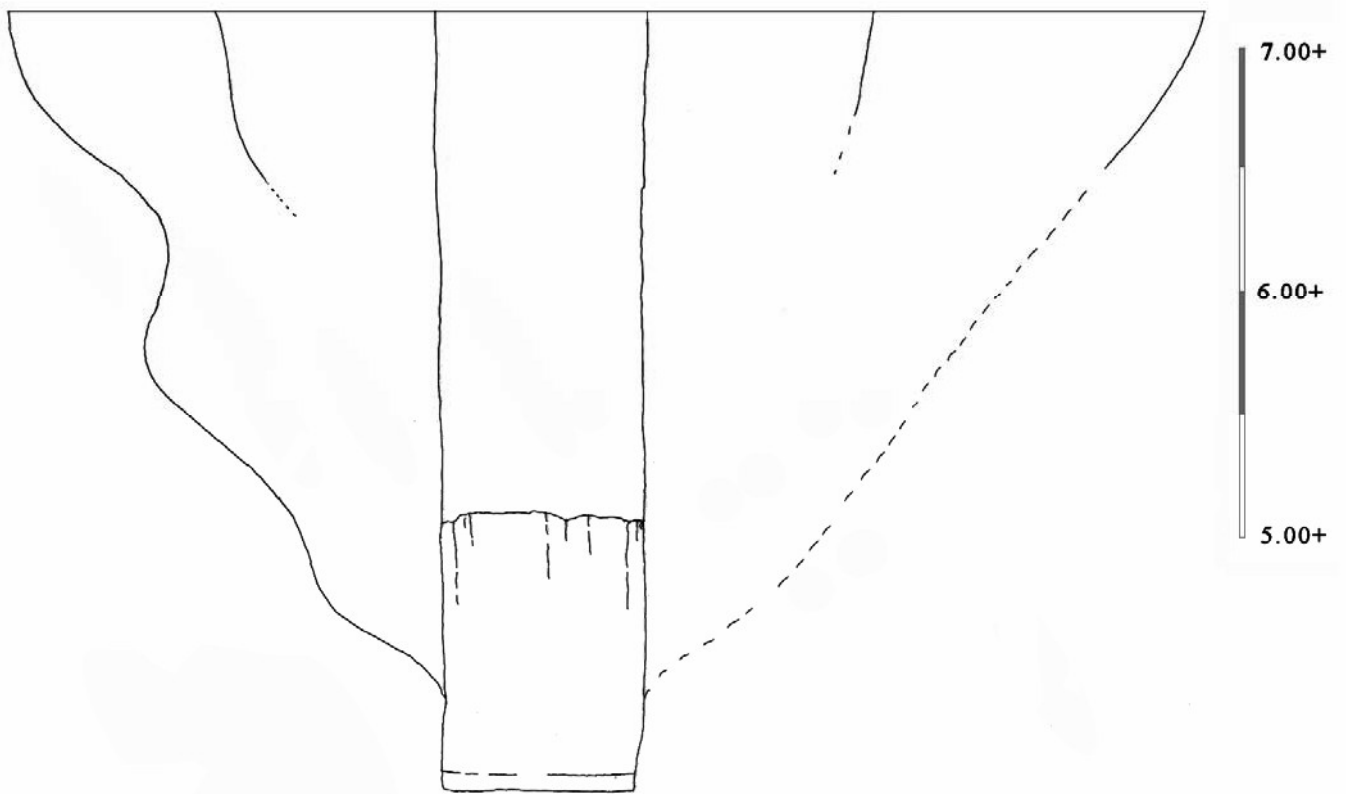
Blijkbaar is de Nieuwstad in de middeleeuwen nooit helemaal volgebouwd. In de 15^e en 16^e eeuw vonden nog vele charitatieve stichtingen ruimte voor het bouwen van armenhofjes, o.a. aan de Basseroord. Pas in de 19^e eeuw raakte de wijk volgebouwd langs de secundaire wegen en binnenterreinen. In de open gebieden was er in de 14^e eeuw volop ruimte voor agrarische activiteiten. De activiteiten van deze boeren strekten zich overigens ook uit op de stadsweiden buiten de muren. Dit fenomeen deed zich ook –in veel extremere mate– voor in het middeleeuwse stadsdeel Spittaalstad, het Polsbroek-gebied. De geschiedenis van de Coberco-boerderij geeft wellicht een aanwijzing waarom het stadsdeel nooit is volgebouwd. De sluitdatum van het erf ligt namelijk rond 1350. Het is zeer verleidelijk om dit jaartal te koppelen aan de grote pestepidemie die Zutphen trof in 1349. Geschat wordt dat ca. eenderde van de bevolking ten gevolge hiervan overleed al is deze schatting ontleend aan andere omliggende steden. Waarschijnlijk werd in de 13^e eeuw gewoon de hele zandrug omwald en later ommuurd in een tijd dat de stad *booming* was. De lege ruimte aan de randen werd na 1400 vooral benut door de twee groeiende vrouwenconventen: het Maria Magdalenaconvent (Isendoornklooster) en het Catharinaconvent (heer Hendriks- of Wolfshuis) aan de Gasthuisstraat.

6.2.2 Waterputten

Ten westen van de boerderij bevond zich een waterput. Deze was 3,20 m diep en had een houten bekisting. De onderste meter hiervan was bewaard gebleven. De doorsnede van de beschoeiing was vierkant, waarbij één van de hoeken afgeschuind was. In totaal zijn dus vijf planken van verschillende breedte gebruikt, variërend van 40 tot 80 cm. In de breedste plank waren aan de zijkanten sponningen gehakt waar de andere planken invielen. Het geheel was in elkaar gezet met houten toognagels en ijzeren nagels. De houten putconstructie heeft oorspronkelijk tot boven toe gelopen, wat blijkt uit de strakke scheiding tussen de schachtvulling en de insteek in het grondspoor. De schachtvulling was gevuld met kloostermoppen en een grote hoeveelheid tufstenen bouwblokken (ca. 28? x 14 x 9 cm). Deze blokken kunnen eigenlijk alleen maar van de Nieuwstadskerk afkomstig zijn, omdat dat waarschijnlijk het enige gebouw in de Nieuwstad was waarin in de 13e eeuw tufstee verwerkt was. Dát de Nieuwstadskerk oorspronkelijk een gedeeltelijk tufstenen kapel was, is pas in 1995 duidelijk geworden bij de restauratie. Onder één van de pijlers van rond 1300 kwam een stuk kistwerk met o.a. tufsteen en baksteen tevoorschijn. Bovendien bleek één van de pijlers nog een laat-Romaanse zuil te herbergen.²⁰ Bij het verbouwen van de vroegste kerk of kapel van tufsteen en baksteen met kistwerk naar een volledig bakstenen kerk tussen ca. 1280 en 1350 zal er een grote hoeveelheid tufsteen zijn vrijgekomen. De tufstenen en bakstenen in de put zijn waarschijnlijk afkomstig van de verbouwing en door de bewoners van de het 14^e-eeuwse huis gebruikt als opbouw voor de waterput.

De waterput heeft ook een grote hoeveelheid vondsten opgeleverd. Omdat het complex zo mooi gedateerd is, is het de moeite waard om dit complex nader te bekijken. Het complex valt in twee delen uiteen: materiaal uit de insteek, die de bouwfase kort na 1300 representeert, en de kernvulling, die de dempingfase in het midden van de 14^e eeuw representeert.

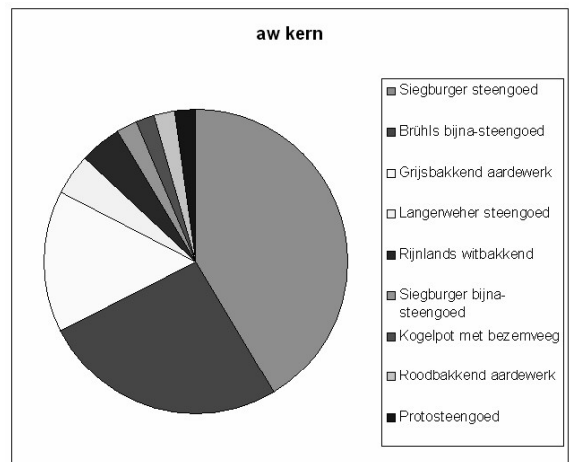
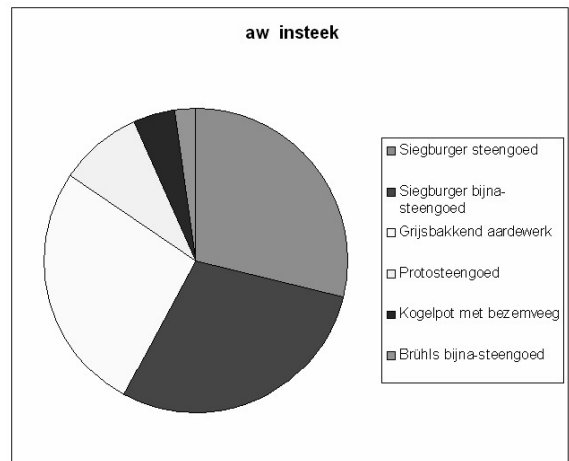
²⁰ Woldring 2004 p.60

Afbeelding 20: profiel door waterput S 379 en de afzonderlijke houten delen van de schacht en hun onderlinge samenhang van bovenaf gezien.

Voor de insteek komen we op de volgende aantallen:

Aardewerk insteek	aantal	percentage
Siegburger steengoed	13	29
Siegburger bijna-steengoed	13	29
Grijsbakkend aardewerk	12	27
Protosteengoed	4	8
Kogelpot met bezemveeg	2	4
Brühls bijna-steengoed	1	2
Handgevormd prehistorisch a.w.	2	n.v.t.
Aardewerk kern	aantal	percentage
Siegburger steengoed	19	52
Brühls bijna-steengoed	12	21
Grijsbakkend aardewerk	7	12
Langerweher steengoed	2	4
Rijnlands witbakkend	2	4
Siegburger bijna-steengoed	1	2
Kogelpot met bezemveeg	1	2
Roodbakkend aardewerk	1	2
Protosteengoed	1	2

Samenvattend levert dit het volgende beeld op, waarbij we oudere opspit als prehistorisch aardewerk niet meerekenen, maar protosteengoed en kogelpotten met bezemveeg het voordeel van de twijfel geven (dit kan nog voorkomen in het eerste kwart van de 14^e eeuw).

In de insteek is de verhouding steengoed / bijna-steengoed 30:32, in de kern is dat 31: 23. Tijdens de levensloop van de put – van 1301 of iets later tot ca. 1350- neemt het aandeel bijna-steengoed geheel volgens de verwachting af. Als we puur naar het Siegburger materiaal kijken is dat zelfs 1:1 voor de insteek tegen 53:1 voor de kern. Siegburger bijna-steengoed is rond 1350 vrijwel verdwenen. Het oververtegenwoordiging van bijna-steengoed in de kern zit hem vooral in de opkomst van het bijna-steengoed uit Brühl bij Keulen tussen 1300 en 1350. Dit is een klinkend hard product met een geel-lichtbruine kleur en meestal een glanzend oppervlak. Onder de vormen vinden we kannen en veldflessen. Het percentage Brühl is op deze vindplaats hoger dan meestal het geval is bij 14^e-eeuwse vindplaatsen in Zutphen.

Van steengoed uit Langerwehe zijn maar twee scherven gevonden, maar het is voor de datering van de demping van belang omdat de betreffende stukken (met zoutglazuur) een aanknopingspunt zijn voor een datering in het midden van de 14^e eeuw.

Het percentage grijsbakkend aardewerk zakt terug van 28 naar 13 %. Deze percentages lijken echter niet overtuigend wanneer we het vergelijken met de algehele tendens in Zutphen. In de linie is deze afname niet waarneembaar. Ook in de 15e eeuw en zelfs in het begin van de 16e eeuw komt het nog volop voor. Kenmerkend voor dit late materiaal is overigens de metallic glans, die bij het 14e-eeuwse materiaal ontbreekt.

Witbakkend materiaal komt weinig voor, iets wat wel binnen de trend in Zutphen past. Van de twee stukken is er één waarschijnlijk afkomstig uit Siegburg (sterke rillen, geen glazuur), en de ander mogelijk uit Langerwehe (glad, spikkelig glazuur over deel van het oppervlak).

Er is slechts één roodbakkende scherf gevonden (een wandscherf met ooraanhechting). Op de buitenzijde zijn slechts enkele kleine spikkels loodglazuur aanwezig.

Onder het vondstmateriaal uit met name de onderste vulling van de put bevindt zich bovendien een grote hoeveelheid metalen voorwerpen. De meest bijzondere is een pelgrimsinsigne (lood-tin) van

de Drie Koningen uit Keulen. Op dit voorwerp wordt verder ingegaan in paragraaf 7. De rest bestaat uit ijzeren voorwerpen. Het gros hiervan zijn nagels. Deze vallen uiteen in verschillende typen. Sommige hebben rond of ovale koppen, anderen hebben rechthoekige koppen, waarbij de lange zijde niet naar voren komt ten opzichte van de doorn.

Een tweede categorie ijzeren voorwerpen wordt gevormd door breeuwsintels. Dit zijn krammen waarmee scheepsnaden werden dicht gebreeuwd. Breeuwsintels worden vrijwel altijd gevonden bij opgravingen in het westelijk deel van Zutphen en de Nieuwstad. Deze breeuwsintels zijn zelden gebruikt (dan zijn de randen omgevouwen), wat er op wijst dat ze niet afkomstig zijn uit sloophout, maar dat ze ter plekke werden geproduceerd ten behoeve van lokale scheepsbouw.

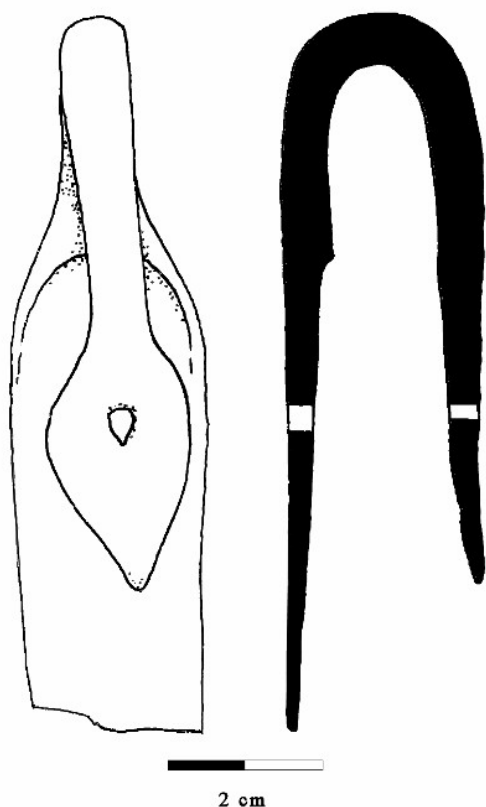

Afbeelding 21: een greep uit de nog ongerestaureerde ijzeren voorwerpen uit de 14e-eeuwse waterput: een nagel met haakse hoek, een deel van een dorsvlegel(?) en een breeuwsintel.

Tot slot zijn er nog een hoefijzer en een intrigerend stuk smeedwerk gevonden. Dit laatste is een omgevouwen stuk ijzer dat aan één zijde lang en plat is en aan het andere uiteinde eindigt in een sierlijke kop. Deze beide uiteinden hebben spijkergaten. Tussen de uiteinden zit een beugel. De uiteinden hebben vastgespijkerd gezeten op hout, de beugel stak uit.

De meest plausibele verklaring voor de functie ervan is dat het een deel is van een dorsvlegel. Deze bestaat uit een lange stok en een los plat stuk hout, dat scharniert met twee beugels die verbonden zijn met een schakel. Een dergelijk voorwerp zou niet mistaan in een boerderij met dorsvloer.

Een tweede 14^e-eeuwse waterput (S 235) werd aangetroffen onder de westelijke gevel van het Isendoornklooster. De kern lag echter onder het trafohuisje van het Cobercogebouw en kon tijdens de opgraving niet worden onderzocht. De insteek van de put snijdt door een kuil met laat 14^e-eeuws materiaal. Ook de vondsten uit de insteek van de put dateren uit het einde van de 14^e eeuw. Bij de sloop van het trafohuisje is de put nog waargenomen op de bodem van de bouwput, maar systematische documentatie van de kern was niet meer mogelijk. De onderste helft van de put, waarschijnlijk ook met een houten putschacht, zit overigens ongeschonden onder het beton van de nieuwbouw. Het lijkt er op dat deze put bij een ander perceel heeft gehoord dan de waterput uit 1301, die aan de boerderij is te koppelen. De westelijke waterput S 235 zou kunnen samenhangen met de brouwoven (paragraaf 9.1). Van een huis is op dit perceel niets gevonden. Waarschijnlijk bevond zich dit gebouw net ten oosten van de opgraving. Wel zijn er aanwijzingen voor de dakbedekking van dit niet gevonden huis. In de putschacht zijn grote hoeveelheden dakleien aangetroffen. Het huis waar de put bij hoort, zal dus wel van steen geweest zijn.

Afbeelding 22: vermoedelijke verbindingsbeugel van een dorsvlegel

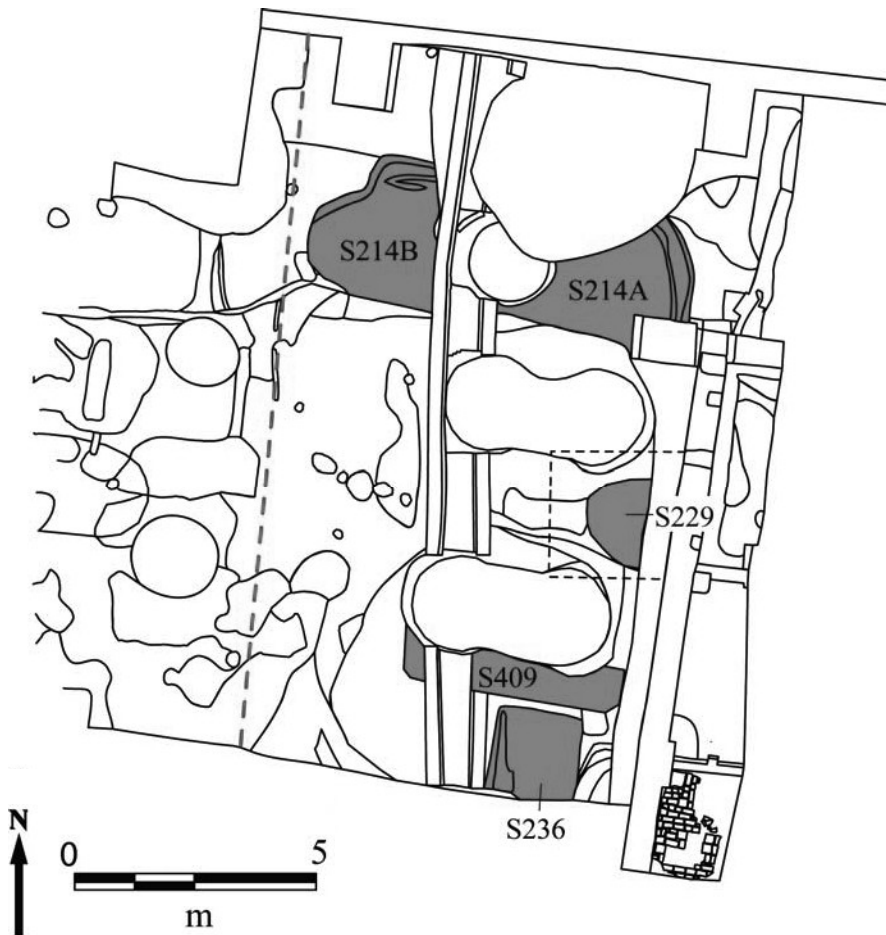
Afbeelding 23: hetzelfde voorwerp in functie (rood), aangepast aan het bovenstaande exemplaar, ca. 1250 (naar Crowfoot, Pritchard & Staniland 2001, p.187)

6.2.3 Kuilen

In paragraaf 6.2.1 werd al gerefereerd aan een mogelijke tweedeling in het opgegraven middeleeuwse deel binnen de stadsmuur. Het is opvallend dat net ten oosten van de vermeende erfscheidingsgreppeltjes zich een aantal grote kuilen bevindt. Daarnaast is er ook een opvallende hoeveelheid midden 14^e-eeuws aardewerk (Langerweher steengoed, Siegburger steengoed en protosteengoed, Brühler bijna steengoed en grijsbakkend aardewerk) dat te midden van deze kuilen op het oppervlak lag, met name ten zuiden van S 214 B. Deze structurele afvaldumpzone wijst erop dat we hier niet midden op een erf zitten, maar op de rand ervan.

Hieronder zullen de belangrijkste kuilen bespreken worden.

De vierkante kuil **S 236** die door de waterput S 235 wordt doorsneden, meet ca. 2 x 2 meter en is een halve meter diep. De vorm, het formaat en de omvangrijke hoeveelheid aardewerk die werden gevonden doen denken aan een beerput. Er is echter geen beerlaag aangetroffen (wel veel fosfaat). Het zou kunnen dat de beer vergaan is in de zandgrond (deze laag zou veel hoger hebben gelegen dan andere beerlagen in de opgraving).

Van het aardewerk bestaat het grootste deel uit Siegburger steengoedkannen en grijs aardewerken schalen en kannen. Daarnaast zijn er grapen en kannen van Brühler steengoed, geglazuurd en geëngobeerd Langerweher steengoed en enkele scherven roodbakkend aardewerk in de kuil aanwezig. De datering van het complex ligt in de tweede helft van de 14^e eeuw.

Uit een ondiepe kuil (**S 229 / 403**) ten westen van de kloostermuur komt eveneens een opvallend grote hoeveelheid 14^e-eeuws aardewerk. Ook hier is het vooral Siegburger steengoed, grijs aardewerk en in mindere mate Brühler en Langerweher steengoed wat de klok slaat. Deze kuil wordt doorsneden door de insteek van de westelijke kloostervleugel.

Afbeelding 24: 14^e- en 15^e-eeuwse kuilen op het oostelijke erf. De stippellijn geeft de hypothetische erfscheiding weer.

Ten westen van de kloostermuur werden er drie zeer grote kuilen ontdekt, die allen doorsneden werden door het riool. Onderin de kuilen werd een laagje beer aangetroffen, maar kennelijk werden deze kuilen ook geleegd.

S214A. Lengte 3 meter, diepte 1 meter. Aan materiaal heeft de kuil het volgende opgeleverd:

- Siegburger steengoed (n=4)
- Siegburger bijna-steengoed (n=3)
- Langerweher steengoed (n=2)
- Grijsbakkend (n= 6)
- Roodbakkend (n=2)

Het steengoed bestaat uit kannen; het bijna-steengoed omvat zowel kannen als een veldfles. Het grijsbakkende materiaal bestaat uit schalen, het roodbakkende uit pispotten. De datering ligt ergens in het midden van de 14^e eeuw.

S 214 B. lengte 4 meter, diepte 1 meter. Deze kuil bevat in tegenstelling tot S 214A een mix van 13^e en 14^e-eeuwse elementen. De volgende scherven zijn gevonden:

- Siegburger steengoed (n=13,)
- Protosteengoed (n= 11)
- Roodbakkend aardewerk (n= 8)

Grijsbakkend aardewerk (n=8)
Siegburger bijna-steengoed (n= 5)
Kogelpot (n=4)
Langerweher bijna-steengoed (n=2)
Siegburger geglazuurd steengoed (n=1)
Brühler steengoed (n=1)

Afbeelding 25: laat 14^e-eeuws aardewerk uit S 229 /403, waaronder Siegburger en Brühler steengoed. Op de voorgrond een Siegburger drinkschaaltje, bovenop een geoorde, deels handgevormde grijsbakkende kogelpotachtige kookpot met gedraaide rand.

Als geheel lijkt deze kuil te dateren uit het einde van de 14e eeuw, maar het materiaal is blijkbaar vermengd geraakt met 13^e-eeuws aardewerk.

In de vulling werd ten slotte ook nog een mondharpje gevonden.

Afbeelding 26: 14^e-eeuwse mondharp (de tong ontbreekt) in ongerestaureerde toestand.

S 409 is een kuil met een lengte van ca. 3 meter. Aan aardewerk heeft de kuil het volgende opgeleverd:

Siegburger steengoed (n=14)
Siegburger steengoed gevlamd (n=6)
Siegburger steengoed geel (n=1)
Grijsbakkend aardewerk (n=11)
Siegburger bijna-steengoed (n=5)
Kogelpot (n=2)
Protosteengoed (n=2)
Langerweher steengoed (n=1)
Geglazuurd Langerweher steengoed (n=1)
Brühler bija-steengoed (n=1)

Onder het gewone Siegburger steengoed vinden we naast kannen één drinkschaaltje. Zeer zeldzaam is de rand van een zeer grote kom van Siegburger steengoed. Het baksel is geelwit en heeft een gele engobe-deklaag. Onder de rand is een gewelfde stafband aangebracht om grip te hebben. Een diameter is moeilijk vast te stellen, maar deze zal rond de 40 cm zijn geweest. De datering van het complex ligt in de 15^e eeuw, al bevat het duidelijk ook 14^e- en mogelijk 13^e-eeuws aardewerk.

7. Religieuze vondsten uit de middeleeuwen

Op het opgravingsterrein zijn resten van vier pelgrimsinsignes van lood-tin gevonden, waarvan er twee redelijk compleet zijn. Een ander pelgrimssouvenir is een stukje van een pelgrimshoorn van wit aardewerk uit Langerwehe. Deze is helaas op de stort teruggevonden.

Het gaat om de volgende insignes van lood-tin:

V 366: Deze vondst is afkomstig uit de insteek van de westelijke kloostervleugel, die gedateerd wordt in de 15^e eeuw. De resten, die bij elkaar zijn gevonden, bestaan uit onderdelen van de lijst die zich om het eigenlijke insigne heen bevond. Het gaat om een parelrandje, een torentje met een ophangoogje en een dakje waarvan het midden naar beneden toe loopt. De enige exacte parallel die hiervoor gevonden is, is een vroeg 15^e-eeuwse insigne uit Dordrecht, waarvan de productieplaats onbekend is. Op dat insigne worden Maria met Kind en een engel afgebeeld.²¹ Het gaat dan om een zogenaamde Annunciatie-insigne (verkondiging van de geboorte van Christus).²²

Afbeelding 27: omlijsting van een pelgrimsinsigne

V 217 is een kleine vijfpuntige ster die in een 14^e-eeuwse leeflaag werd geborgen. Het is niet zeker of het stuk een deel van een insigne heeft uitgemaakt, maar dit is vanwege het materiaal wel

aannemelijk. Sterren komen als deel van pelgrimsinsignes vooral voor in insignes die betrekking hebben tot de verering van de relieken van de Driekoningen, zowel in een vlak als opengewerkt.²³ De relatie met de ster van Bethlehem in het verhaal van de Drie Wijzen is aannemelijk gezien de andere twee insignes met dit thema, V 112 en V 361.

Afbeelding 28: "ster van Bethlehem", mogelijk deel van Driekoningen-insigne, 16 mm

²¹ Kicken, Koldewey & Ter Molen 2000

²² Een medewerker van Medieval Badges (verantwoordelijk voor de uitgaven van Heilig en Profaan) bevestigde deze determinatie.

²³ Vgl. Van Beuningen, Koldewey & Kicken 2001 p. 259-261

V 112 is gevonden in een 14^e-eeuwse leeflaag. Het gaat om een kleine rechthoekige insigne met aan de bovenzijde een restje van de omlijsting. Dit insigne had oorspronkelijk vier ophangoogjes. Op de afbeelding zien we links Maria met Kind en rechts de Drie Wijzen die de richting van Maria en Kind uitkijken. Tussen hun in staat de ster van Bethlehem aan de hemel.

Afbeelding 29: Driekoningen-insigne, 28 mm

V 361 is gevonden binnen de houten beschoeiing van de 14^e-eeuwse waterput S 379. Dit insigne is qua voorstelling vrijwel identiek aan V 112, maar hier kijken de Drie Wijzen naar de kijker en niet naar Maria met Kind. Bovendien doet de voorstelling minder plastisch, heel statisch en primitiever aan.

Afbeelding 30: Driekoningen-insigne uit waterput, 28 mm

Driekoningeninsignes zijn vooral bekend uit Dordrecht en plaatsen in een grote cirkel daar omheen (Rotterdam, Damme en enkele plaatsen in Zeeland). Het enige Driekoningen-insigne uit Oost-Nederland komt voor zover wij weten uit Zwolle.

Wat weten we van de Driekoningencultus in de middeleeuwen? Het kernverhaal is te vinden in het evangelie van Mattheus (2, 1-12). Hier wordt melding gemaakt van drie wijzen of magiërs. Vanaf de derde eeuw wordt er pas gesproken van Drie Koningen (bij Tertullianus). In de zesde eeuw krijgen ze ook namen: Thaddadia, Melchior en Balytora. Vanaf de achtste eeuw worden dit Caspar, Melchior en Balthazar, de namen die nu nog gangbaar zijn. De symboliek van de Drie Wijzen neemt gedurende de middeleeuwen ook steeds grotere vormen aan. Zo staan de Driekoningen vanaf de 12^e eeuw voor de drie levensfasen en vanaf de 14^e eeuw ook voor de drie rassen. Ook de giften hebben een symbolische waarde: “*gout als een groot coninc, wijroeck als den warachtighen God, mirre als die sijnre begravinghe toebehoerde*”. De heidense koningen zouden na hun bezoek in Bethlehem, gewaarschuwd voor de razende koning Herodes naar Indië zijn vertrokken, alwaar ze tot bisschoppen zouden zijn gekozen.

Het is Helena, de vrouw van de Romeinse keizer Constantius Chlorus en moeder van de eerste Christelijke keizer Constantijn, die de relieken van de Driekoningen (bot en kleding) ontdekt in Palestina. C14-onderzoek heeft overigens uitgewezen dat ze dateren in de tweede of derde eeuw, dus ofwel Helena is opgelicht, of ze heeft zelf de boel opgelicht. Overigens heeft dezelfde Helena in Jeruzalem ook het Heilig Kruis en de bijbehorende nagels ontdekt. Helena kreeg tijdens haar leven de titel Augusta en werd na haar dood heilig verklaard (haar zoon Constantijn, nota bene

pleitbezorger van het monotheïsme, werd door de senaat zelf tot God uitgeroepen). Constantijns zoon keizer Constans schenkt de relieken in 344 aan Milaan. Daar blijven ze aanwezig tot Roomskoning Frederik Barbarossa deze stad belegert in 1164. Deze brengt de relieken over naar de dom van Keulen, waar ze zich ook nu nog bevinden. Na vele verzoeken is wel een klein deel van de relieken in 1903 weer terechtgekomen in de Sant' Eustorgiobasiliek in Milaan.

De Driekoningen werden in de middeleeuwen als heiligen vereerd. Ze golden als schutspatroom voor reizigers en pelgrims en hielpen bij de voorbereiding voor de laatste reis: de dood. Daarnaast golden ze onder meer als patroon voor onder meer herbergiers en pelswerkers. Ook konden hun krachten worden aangewend tegen tovenarij, epilepsie, hagel en onweer.

Omdat de relieken in Keulen werden bewaard, in het misschien niet verwonderlijk dat in Zutphen juist twee of drie Driekoningeninsignes zijn gevonden (al zijn het overigens de eerste Driekoningeninsignes uit Zutphen²⁴). Zutphense handelaren waren bijzonder actief in Keulen. Mogelijk gold dat vooral voor de Nieuwstad. Een mogelijke Keulse connectie blijkt overigens ook uit het 14^e-eeuwse aardewerk dat is gevonden op het perceel: we vinden hier relatief zeer veel Brühls bijna- en echt steengoed, veel meer dan gemiddeld in Zutphen. Brühl is een voorstad van Keulen en de plaats (en pottenbakkersovens) was een belangrijk domein van de Keulse aartsbisschop.

8. De stadsmuur en grachten

8.1 Historisch kader

Na de Romeinse tijd bleef de latere Nieuwstad akkerland, in de bronnen aangeduid als de 'Zutphense Eng'. Waarschijnlijk vanaf de late 12e, maar in ieder geval vanaf de vroege 13e eeuw kwam hier verandering in. De eerste bebouwing bevond zich aan de westkant langs de IJssel. De IJssel stroomde in deze tijd vlak langs de westflank van de huidige Nieuwstad. Er zijn sterke aanwijzingen in de vorm van vele breeuwsintels en steenkool (voor de smeden) dat er scheepsbouw plaatsvond in een strook langs de IJssel ten noordwesten Zutphen.²⁵ Rond 1230/50 stichtte Otto II van Gelre en Zutphen de Nieuwstad, waarin de reeds bestaande bebouwing rond de Gasthuisstraat en Basseroord werd opgenomen in een stadsuitleg van min of meer rechthoekige blokken. De grafelijke Nieuwstad van Otto II heeft nog geen officiële stadsrechten en was voorzien van een aarden omwalling in plaats van een echte bakstenen muur, waarover de vrije stad Zutphen beschikte. Over poorten en eventuele torens uit deze periode is niets bekend. Archeologisch is deze omwalling enigszins hypothetisch omdat hij nooit overtuigend in profiel is aangetroffen. Dat is overigens niet vreemd aangezien de wal is vervangen door een bakstenen stadsmuur. Wat wel is aangetroffen bij opgravingen aan het Stationsplein is een laag zand die op een 13^e-eeuwse leeflaag ligt.²⁶ Deze laag bestaat uit schoon rivierduinzand met kleine leemkluitjes. De oorspronkelijke wal bestond ongetwijfeld uit zand dat vrijkwam bij het graven van de gracht ernaast. De wal moest met leem bekleed worden om verstuiving van het rivierduinzand te voorkomen. Omdat bij de aanleg van een bakstenen muur de gracht open moest blijven liggen, moest men ergens anders heen met het zand. De enige plek waar het heen kon was binnen de muren als ophogingslaag.

In 1312 besloot graaf Reinald I van Gelre en Zutphen om de Nieuwstad officieel samen te voegen met de vrije stad Zutphen. Naar aanleiding van dit besluit werd begonnen met de bouw van een bakstenen muur. Deze ommuring kende twee poorten: de Oude Nieuwstadspoort aan het einde van de Dieserstraat en de Oly-, Loken- of Hameipoort aan het einde van de Gasthuisstraat. Verder had de muur zeven hoefijzervormige muurtorens en op de hoeken twee vierkante torens: de Kruittoren in het noordwesten en de Blanckentoren in het noordoosten (zie afbeelding 19). De muur werd over de Berkel (Molenbeek) verbonden door middel van de nog bestaande Berkelpoort (Bovenberg) in

²⁴ Overigens waren er uit Zutphen pas vier insignes bekend. Deze opgraving heeft het aantal dus verdubbeld!

²⁵ o.a. Fermin 2001

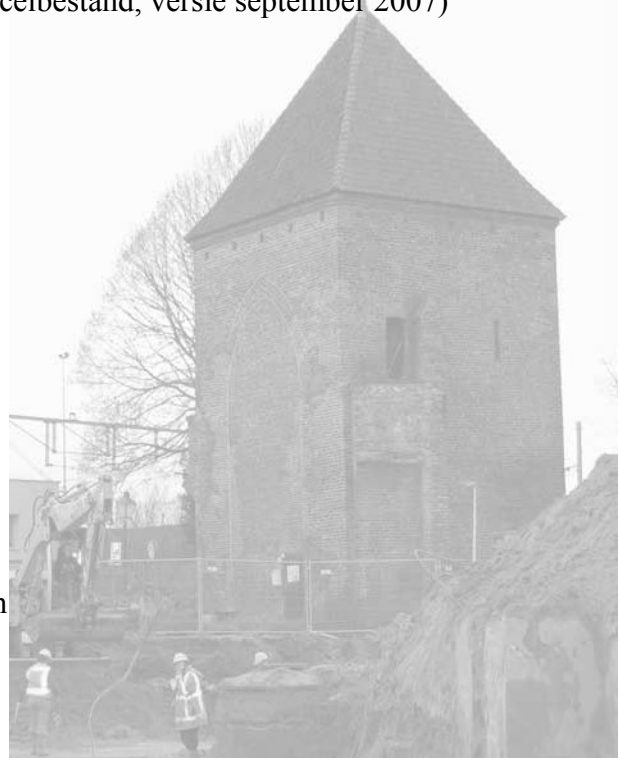
²⁶ Fermin & Groothedde 2006

het oosten en een niet meer bestaande tegenhanger in het westen, ongeveer ter hoogte van het postkantoor en de roemruchte Apenstertoren aan de zuidzijde van de Berkel. De muur werd omzoomd door een gracht, en vanaf de 14^e eeuw door een dubbele gracht met tussenwal. Voor een archeologische controle van het jaartal 1312 zijn we afhankelijk van vondsten uit de insteek van de muur. Bij de opgraving aan de Kruittoren werd een bijna complete vroeg 14^e-eeuwse kan van protosteengoed gevonden in deze insteek.²⁷

Enige vraagtekens omtrent de ouderdom van de Kruittoren zelf worden opgeroepen door de benaming *Nye toern* in 1446 en 1457. Op grond van baksteenformaten en bouwhistorische kenmerken is de toren echter 14^e-eeuws. Bovendien zou het onlogisch (maar ook weer niet helemaal uitgesloten, zoals bij de Bourgonjetoren) zijn, dat de toren later in een al bestaande muur zou zijn toegevoegd. Er is ook geen destructieve aanval op de stad rond die tijd bekend. Dat het woord *nye* gewoon behouden is gebleven (zoals bij de Nieuwstad) is ook niet logisch omdat dat dan alle Nieuwstadstorens *Nye toern* zouden moeten heten. De meest voor de hand liggende verklaring is dan ook dat de toren een gedeeltelijk nieuw aanzicht heeft gekregen. Wellicht is er een nieuw, opvallender puntdak op geplaatst. De tegenhanger, de eveneens vroeg 14^e-eeuwse Blanckentoren kreeg zijn naam ook pas nadat de toren in de 16^e eeuw wit werd gepleisterd en geschilderd.²⁸

Kruittoren in het zogenaamde Historisch Kadaster (bron: Kentenissen en Vestenissen der stad Zutphen, geordend per kadastrale eenheid in een excelbestand, versie september 2007)

1446 onsen Statoern gehieten De Nye Toern
1457 staets torn geheiten Nye toern
1484 Bussemeisters toern
1484 Bussemeisters toern
1499 Weidemeister torn
1507 Weidemrs torn
1549 de Weydemeisters Toren
1550 Weidemeisters toren
1551 Weydemans torn
1580 stadstoren, de Weidemeesterstoren genaamd
1580 stadstoren genaamd des Weidemeisters Toern
1613 Cruittoorn
1638 Kruyttoren

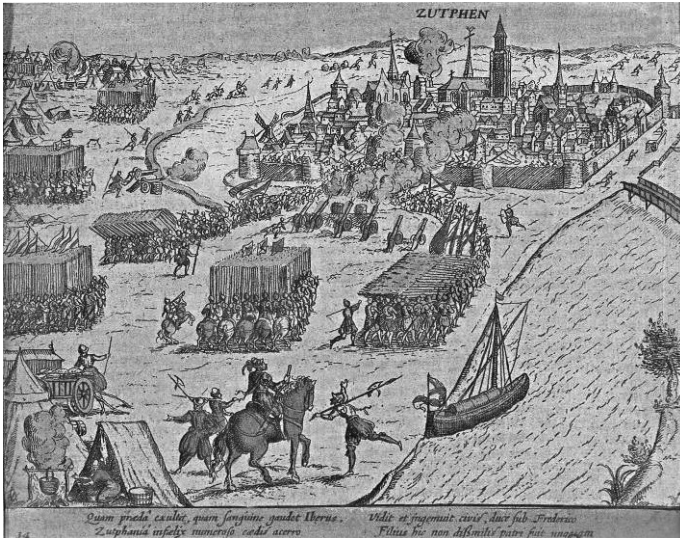

De stadsmuur met grachten was tot in de 16^e eeuw de enige verdediging van de Nieuwstad. Omstreeks 1532 zijn tijdens de Gelders-Habsburgse oorlogen nog wel substantiële moderniseringën aangebracht. In de wal tussen de grachten werden voor de Oude Nieuwstadspoort en Kruittoren geschutsrondelen gebouwd die door een bakstenen muur met elkaar waren verbonden. Toen de Spaanse legers in 1572 onder leiding van Don Frederique de stad aan de kant van de Oude Nieuwstadspoort aanvielen, en later in 1583 aan de zijde van de Kruittoren, bleek de bakstenen muur niet toerijkend om de kanonskogels van de Spanjaarden tegen te houden. Zelfs de geschutsrondelen, die juist als belangrijke bolwerken werden aangevallen, konden de vijand niet tegenhouden. Het rondel voor de poort werd na de Spaanse inval aldaar in 1572 Duc d'Alvas gat

²⁷ Fermin & Groothedde 2006c

²⁸ Groothedde 1998, 1999

(Dikkedalfsgat) genoemd. De nog bestaande barbacane tussenpoort heet nog altijd Spaanse poort en het veld ervoor, waar de funderingen van het rondeel liggen, Spanjaardsveld. Na de inname van het rondeel voor de Kruittoren (en daarna de stad) door de Spaanse legers van bevelhebber Taxis in 1583 werd het rondeel 'Kostverloren' genoemd. Nadat de Staatse legers onder prins Maurits van Oranje in 1591 de stad veroverden (ditmaal vanuit het zuiden) werd al snel het plan opgevat om een betere verdedigingsgordel om de stad aan te leggen. Hiermee werd rond 1593 gestart. Om de stadsgrachten heen werd een wallenstelsel aangelegd dat voorzien was van bastions, rondelen en hoornwerken. De nieuwe vesting was omstreeks 1625 voltooid.

Afbeelding 31: de belegering door de Spanjaarden onder leiding van Don Frederique in november 1572. Hierbij werd de stad aan de Nieuwstadskant (Spaanse poort) aangevallen. De originele gravure van Hogenberg uit 1580 is in spiegelbeeld.

Afbeelding 32 en 33: links de veldzijde van de stadsmuur in relatie tot de Kruittoren, rechtsboven hetzelfde (westelijke) stuk muurwerk vanaf de Kruittoren richting oosten.

8.2 Archeologische waarnemingen van stadsmuur

In totaal is 29 meter lengte van de stadsmuur (S 10) gedocumenteerd. 12 meter lengte muur met drie steunberen bevond zich in aan de oostzijde in werkput 3 en 4. Deze muur was vanaf de fundering (onderzijde op 6,02+ NAP) ruim 2,80 meter hoog bewaard. In werkput 2 werd nog 17 meter lengte stadsmuur met vier steunberen gevonden onder een ondiepe kelder van het Cobercogebouw. Deze muur was dieper gefundeerd (onderzijde op 5,63+ NAP). De diepere aanleg heeft vermoedelijk te maken met het verval van de natuurlijke ondergrond. De muur had een maximale bewaard gebleven hoogte van 1,80 meter, maar was op veel plaatsen dieper gesloopt.

De primaire bouwfase van de stadsmuur is gemetseld in wild verband. Het baksteengebruik is tweeledig. De onderhelft van de steunberen en de gehele stadsmuur hebben een 10-lagenmaat van 84-85 cm (bakstenen 27/28 x 13/13,5 x 6-7 cm). De bovenhelft van de steunberen heeft een 10-lagenmaat van 89-90 cm (bakstenen 27-30 x 13/14 x 8 cm). Mogelijk was bij het opmetselen van de steunberen op zeker moment een grote partij dikkere stenen beschikbaar. De muur is gebouwd op een werkvloer van kloostermoppen die niet gevoegd zijn. De ruimte tussen de bases van de spitsbogen (steunberen) bedraagt 2,80 meter. De dikte van de muur is lastig aan te geven vanwege latere herstellingen aan de muur. Daarnaast is de muur aan de basis het dikst en verdunt hij geleidelijk naar boven. Dit geldt ook voor de bases van de spitsbogen, die aan de basis iets breder zijn. Over de datering van de muur zijn we uit eerdere opgravingen vrij zeker.²⁹ De muur zal zijn gebouwd direct na de samenvoeging van de Nieuwstad met Zutphen in 1312. De opgraving heeft een vondst uit de insteek opgeleverd die dit jaartal steunt. Uit de vlijlaag van de muur aan de veldzijde is namelijk een Osnabrückse penning van bisschop Conrad II van Rietberg gevonden. De datering ligt tussen 1270 en 1297. Dat de penning in of kort na 1312 verloren is, is niet onwaarschijnlijk. Twee bijna-steengoed scherven uit de insteek aan de binnenzijde van de muur ondersteunen de datering eveneens.

Afbeelding 34: De 13^e-eeuwse Osnabrückse penning, diam. 14 mm.

De Nieuwstadsmuur in haar 14^e-eeuwse vorm bestond uit een muur die aan de stadszijde steunde op hoge spitsbogen. De bovenkant van de muur en de spitsbogen waren vlak en vormden een weergang die afgezet was met kantelen.

Afbeelding 35: doorsnede door het westelijke stuk stadsmuur. Hier is goed te zien dat de muur aan de veldzijde (rechts) een nieuwe schil heeft.

De muur heeft zwaar te lijden gehad in diverse oorlogen, hetgeen goed is af te leiden aan het muuropervlak aan de veldzijde. Nu is de veldzijde al eens geheel opnieuw opgemetseld. Dit resulteerde in een steens dikke schil die tegen het teruggekapte vlak van de 14^e-eeuwse muur was ingekast. Deze schil is onder een lichte hellingshoek gemetseld. Dit was vermoedelijk niet de oorspronkelijke toestand, aangezien deze hellingshoek bij de bewaard gebleven 14^e-eeuwse muurdelen elders in de stad niet voorkomt. De schil is opgebouwd uit een opvallend heterogene partij bakstenen. Naast overwegend 8 tot 8,5 cm dikke stenen (met 10-lagenmaten tot 94 cm) komen ook dunnere stenen van 6 cm dikte voor. Er is echter wel een consequent metselverband

²⁹ Fermin en Groothedde 2006c, 10.

toegepast: kruisverband. Dit wijst erop dat de schil in een bouwcampagne is gemetseld en dat men daarbij kon beschikken over een grote partij 13^e-eeuwse bakstenen en een kleinere partij nieuwe stenen. Deze schil in kruisverband is ook aan de andere zijde van de Kruittoren waargenomen.³⁰

Afbeelding 36: het oostelijke deel van de stadsmuur. Boven de muur vanaf de veldzijde, met daaromheen zware betonnen poeren van het Coberco-gebouw. Onderin de schil van 16^e-eeuwse stenen, in de middenzone 13^e-eeuwse stenen en bovenin post-middeleeuwse herstellingen.

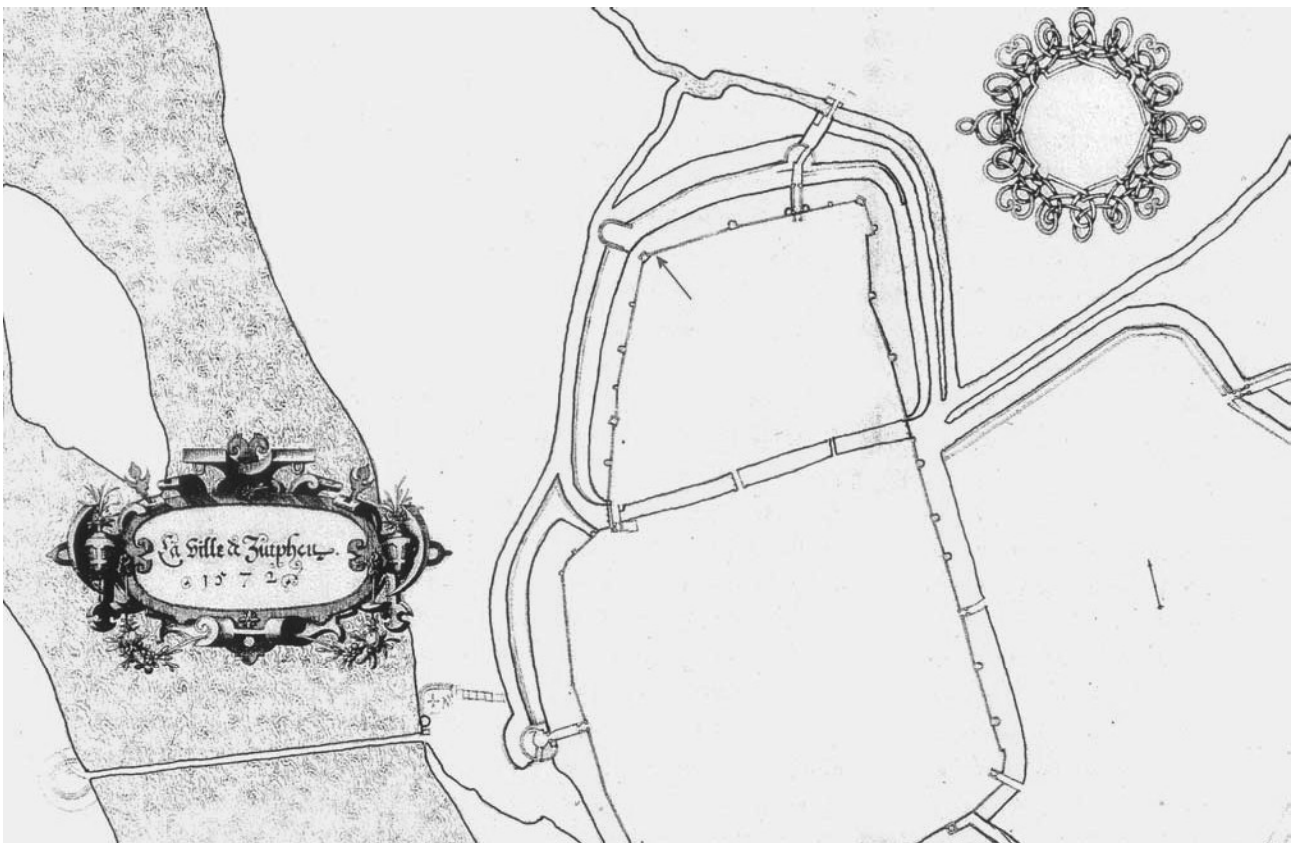

Afbeelding 37 (boven): aanzicht van de spitsboogfunderingen (steunberen) vlak voor transport.

Afbeelding 38 (links): een detail van de veldzijde met onderin de 16^e-eeuwse schil en bovenin post-middeleeuws inboetwerk van de gehavende buitenzijde.

³⁰ Fermin en Groothedde 2006c, 15-17. Hier met een 10-lagenmaat van 80 cm en 6 tot 7 cm dikke stenen.

De nieuwe schil is waarschijnlijk terug te voeren op de Gelders-Habsburgse oorlog (ca. 1520-1543) toen de stadsmuur een flinke opknapbeurt kreeg of de invallen van de Spanjaarden in de periode 1572-1583. Aangezien de schil tal van beschadigingen en inboetwerk vertoont, zal de eerste periode meer voor de hand liggen. De Gelders-Habsburgse oorlogen waren wel bedreigend genoeg om een forse verbetering van de stadsverdediging uit te voeren maar de stad is toen niet serieus belegerd. De Spanjaarden vielen de stad in 1572 binnen via de noordzijde van de Nieuwstad bij de Oude Nieuwstadspoort en in 1583 bij de Kruittoren, waarbij de oude stadsmuren niet lang stand hielden tegen de Spaanse kanonnen. Ongetwijfeld zullen toen veel beschadigingen zijn opgetreden in de reeds bestaande schil. Het vele postmiddeleeuwse inboetwerk en de vele gaten zijn waarschijnlijk deels terug te voeren op deze beschietingen. Ook moet natuurlijk de algemene verwerking van de veldzijde van de muur debet zijn geweest aan de beschadigde indruk. De muur heeft immers tot ver in de 19^e eeuw in het weer gestaan. Ook aan de andere zijde van de Kruittoren is in de muur een postmiddeleeuwse herstellingsfase aangetroffen op de 16^e-eeuwse schilfase.³¹

Afbeelding 39: kaart van 1572 uit de Berlaymont-atlas (waarschijnlijk vervaardigd door Thomas Wittenroos), met daarop de vestinggrachten. Tegenover de Kruittoren ligt het rondeel Kostverloren. De rode pijl geeft de onderzoekslocatie naast de Kruittoren weer. Ingekleurd door de auteur.

8.3 De gracht en de wal

Bij de middeleeuwse muur hoorde een brede gracht. Deze is in het westelijke deel van de opgraving over de gehele breedte bestudeerd, terwijl in het oostelijke gedeelte slechts het zuidelijk deel is gedocumenteerd. Hier maakte de diepe Cobercokelder uit de jaren zestig van de 20ste eeuw waarnemingen onmogelijk. De totale breedte van deze gracht bedraagt 26,80 meter. Van de oorspronkelijke middeleeuwse vulling resteert haast niets meer. Alleen in het oostelijke profiel is onder het grondwater humeus materiaal aangetroffen van middeleeuwse oorsprong, namelijk laat protosteengoed (mogelijk eerste kwart 14e eeuw). Een dunne laag daarboven bevat een vroeg 17e-eeuwse bodem van een bord met slibkrasversiering. Daar weer boven werden dikkere lagen

³¹ Fermin en Groothedde 2006c, 17-18

aangetroffen waarin één scherp protosteengoed voorkwam, maar gemengd met laat 17e-eeuws materiaal (o.a. majolica en witte faience). Dat de datering uitkomt in de 17e eeuw heeft te maken met het feit dat deze gracht tot 1612 de belangrijkste verdedigingslinie van de stad vormde en dus met enige regelmaat moet zijn opgeschoond. Daarna werd begonnen met de bouw van de nieuwe vestingwerken, die hier in 1612 en 1613 zijn aangelegd. Vanaf die tijd zal de gracht geleidelijk zijn dichtgeslibd. Dat zien we ook terug in de stratigrafie. Boven de 17^e-eeuwse ophogingslaag vinden we 18^e-eeuws materiaal. De bovenste vullingen dateren uit de 19^e eeuw. Kenmerkend voor die laatste periode zijn o.a. industrieel wit aardewerk, Chinees porselein, jeneverkruiken, en witte Frechense borden. De scherpste datering komt van een grote kom van industrieel witte *pearl ware* van de Engelse firma Dawson. De datering ligt in het eerste kwart van de 19^e eeuw. Op het kadastrale minuutplan van 1823 is te zien dat de gracht hier ter plaatse niet veel meer was dan een watervoerende sloot. Ongetwijfeld zal de grachtdepressie nog lang zichtbaar zijn geweest. De precieze datum van het slechten van de muur is niet helemaal duidelijk, maar het moet op grond van kaartmateriaal ergens tussen het einde van de 18^e eeuw en 1823/32 zijn gebeurd. Op de kadastrale minuut uit dat laatste jaar zien we namelijk dat de muur aan de noordzijde reeds gesloopt is en dat er tuinen zijn aangelegd op de gedempte gracht (vergelijk afbeelding 67). Mogelijk bleef de veldzijde van de muur nog wel tot enige hoogte als tuinmuur staan, zoals elders in de stad ook gebeurde. Aan de westzijde is op de kadastrale kaart de muur nog in zijn volledige dikte aanwezig. In de tuingrond werd o.a. een herdenkingspenning van het 25-jarige ambtsjubileum van koning Willem III uit 1874 gevonden.

In het oostprofiel werd bovendien een 19e-eeuws beerputje tegen de stadsmuur aan, in de grachtvulling aangetroffen (zie paragraaf 10.2.2). Bij het graven van de oostelijke rioolsleuf werd in de laat 19e-eeuwse vulling ook nog een gemetseld riool aangetroffen. De hoogte en breedte bedroegen precies één meter. De bovenkant ervan was voorzien van een tongewelf. Het riool stond haaks op de stadsmuur en het uiteinde was ingekast in de stadsmuur. Dit betekent waarschijnlijk dat er een grote latrine op de toen al tot het maaiveld gesloopte stadsmuur heeft gestaan waarvan dit de afvoer was. Dit was in ieder geval het beginpunt van het riool, dat waarschijnlijk uit kwam op het restant van de gracht. In de vulling van dit riool werd een benen dominosteentje gevonden. In de westelijke profielsleuf vinden we tot grotere diepte 19^e-eeuws materiaal. Hiertussen werd een groot stuk van waarschijnlijk de weergang van de stadsmuur aangetroffen. Dit enorme brok metselwerk lag acht meter (!) verwijderd van de oorspronkelijke positie.

Afbeelding 40: in de 19^e-eeuwse grachtvulling werd een deel van de weergang van de stadsmuur teruggevonden (voorgrond), op acht meter van de stadsmuur (achtergrond)

Aan de overzijde van de gracht lag in de westelijke profielsleuf een tweede middeleeuwse muur. Deze bestond uit een basis van 1,20 m dik en vijf steenlagen hoog. Deze stenen waren los gestapeld (27 x 14 x 6,5 cm). De onderste steenlaag lag diep: op 4.90 + NAP. Daarnaast lag een omgevallen muur die duidelijk was losgebroken van de eerder genoemde basis en in de gracht was beland. Op het breukvlak van de muurbasis was een soort lemen substituuwal van 70 cm hoog aangebracht, ongetwijfeld om de achterliggende wal van zandig materiaal op zijn plaats te houden na het verloren gaan van de keermuur, mogelijk in de vroege 17^e eeuw. Het omgevallen stuk muurwerk was gemetseld. Dit stuk had een resterende hoogte van

1,60 m en was 70 cm dik. Het moet hier gaan om een keermuur. Deze muur werd bij een eerdere opgraving in de fietsenkelder onder het Stationsplein voor het eerst waargenomen.³² Op de kaarten van Van Deventer (ca. 1565) en de Berlaymont-atlas (mogelijk van de hand van Thomas Wittenroos) uit 1572 zien we buiten de gracht een smalle strip grond lopen die twee grachten van elkaar scheidt. Deze keermuur moet hier een onderdeel van zijn geweest. De dimensies van het in de fietsenkelder aangetroffen stuk muur komen exact overeen met die in het westelijke profiel van het Cobercoterrein. Anders dan op het Cobercoterrein werden bij de keermuur in de fietsenkelder begeleidende scherven gevonden. Het gaat om Siegburger bijna-steengoed en echt steengoed met een sluitdatum in het midden van de 14^e eeuw.³³ Dat betekent dat deze waterscheidende landstrip als een aansluitend project na de bouw van de Nieuwstadsmuur is aangelegd.

De structuur maakt deel uit van een ingenieus systeem om het water van de Berkel te reguleren en te kunnen gebruiken. Oorspronkelijk stroomde de rivier ten zuiden van Zutphen direct in de IJssel. Rond 1250 wordt de Berkel echter aangesloten op de oude, 12^e-eeuwse defensieve gracht die ten noorden van de aarden omwalling langs de huidige Rozengracht liep. Hiervoor moest een geul worden gegraven tussen de 12^e-eeuwse gracht en de Berkel, dwars door het Zutphense rivierduin heen. Het hoogteverschil was genoeg om de grafelijke watermolens van energie te kunnen voorzien. In de 14^e eeuw (1356-57) vonden er nog meer rivierverleggingen plaats: bij Helbergen (ten zuiden van Zutphen) werd een IJsselmeander doorgestoken en kort na die tijd moet ook een andere IJsselmeander ten noorden van de stad als hoofdstroom minder actief zijn geworden: het Olde Diep. De Mars kwam daarmee definitief aan de oostzijde van de rivier te liggen. Het resterende deel van de oorspronkelijke Mars werd vanaf dat moment ‘Overmars’ genoemd.

De grachten waren vanaf de 14^e eeuw aan alle zijden van bakstenen keermuren voorzien. Nadat het Berkelwater door alle gestuwde stadsgrachten was gestroomd en de watermolens tussen de oude stad en de Nieuwstad, maar ook ten noorden van de Nieuwstad van energie had voorzien, werd het vanaf de 14^e eeuw richting noorden geleid. In plaats van dat het water nu in de IJssel uitkwam, stroomde het via het Olde Diep richting de monding van de Polbeek, in de bedding van de voormalige IJsselmeander over de Mars. Om de Nieuwstad liep een gracht waarvan het water eerst richting Benedenberg (de westelijke Berkelpoort), om ten westen van daarvan weer richting noorden te worden afgebogen.³⁴

Afbeelding 41: de veertiende-eeuwse keermuur in profielsleuf 1. Op de voorgrond de onderkant van de muur en op de achtergrond het omgevallen stuk muurwerk.

³² De stenen van deze muur zijn verwerkt in de gevel van de Kaardebol, de thuisbasis van de archeologische dienst van Zutphen (Harenbergweg 1).

³³ Groothedde 2005

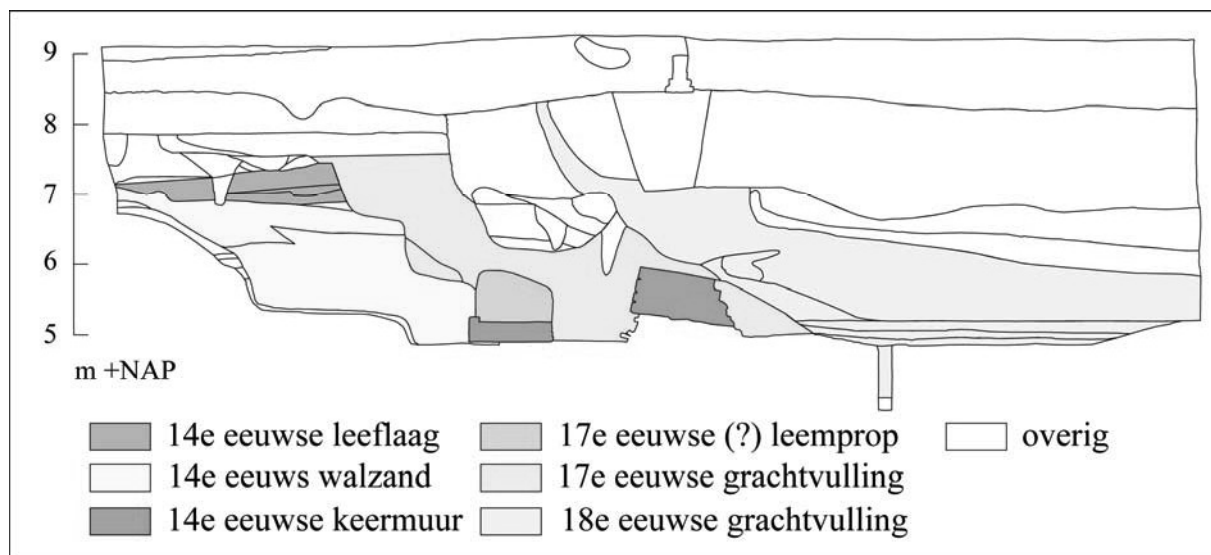
³⁴ Groothedde 2005

Doordat het water niet meer direct in verbinding stond met de IJssel was het peil beter te reguleren. Dat was niet alleen noodzakelijk voor de molens, maar ook voor stadsgrachten, die immers vanuit een defensief oogpunt gebaat waren bij een constant waterpeil. Of de smalle strook land tussen de beide grachten zelf ook al een defensieve functie was toebedacht is onduidelijk. In wezen vormt het zo namelijk een soort contrescarpwal, die echter pas in de tijd van de vestingbouw vanaf de 16^e eeuw ontstaan zou zijn. Wellicht echter vormen dergelijke 14^e-eeuwse systemen een basis voor het idee.

In het westelijke profiel werden verder ook waarnemingen gedaan van de lagen achter deze keermuur. Direct tegen de basis van de keermuur was een insteek zichtbaar. Die insteek was opgevuld met diagonaal gelaagd schoon zand. Dit gelaagde pakket ging echter ook door bóven de insteek. Het gaat hier dus om de (hierboven beschreven) wal. Dit pakket is in totaal iets meer dan twee meter dik en reikt tot een hoogte van iets meer dan 7.00+ NAP. Op het pakket is iets interessants aan de hand. We vinden hier namelijk een pakket van meerdere lagen met een totale maximale hoogte van 60 cm. Deze lagen zijn opvallend rijk aan midden 14^e-eeuws vondstmateriaal. Waarschijnlijk valt de datering ongeveer samen met de rivierverleggende activiteiten in Helbergen en de Mars in 1356-57.

Het feit dat er een leeflaag op de ca. 20 meter brede landstrip aanwezig is, betekent dat deze strook land in het midden van de 14^e eeuw meer was dan alleen een waterscheiding. We mogen aannemen dat men de plek niet permanent bewoonde (vanwege de ligging buiten de stadsmuren), maar het toont wel aan dat er activiteit was. Mogelijk moet deze activiteit in verband worden gebracht met de vermelding van “scipsmeden” (scheepsbouwers) “buiten de Nieuwstadspoort”.³⁵ In het westelijk deel van de Nieuwstad worden bij opgravingen bijna altijd breeuwsintels (scheepskrammen) gevonden, en wel in combinatie met steenkool.³⁶ Deze vondsten dateren voor zover bekend uit de 13^e eeuw en wijzen op scheepsbouw.

Op de 14^e-eeuwse leeflaag op de wal werd een tweede ophoging aangetroffen. Deze dateert uit het begin van de 17^e eeuw en is afgedekt met een dikke laag bruine leem. De laag is in de gehele noordwesthoek van de bouwput waargenomen. Vrijwel zeker betreft het hier de aanzet van de curtine-wal tussen de Nieuwe Nieuwstadspoort en het Statenvolwerk van de vesting die hier in 1612/13 is aangelegd.

Afbeelding 42: het noordelijke deel van het oostprofiel van werkput 1, waarin de 14^e-eeuwse wal met leeflagen en bijbehorende keermuur is te zien. Links het nog staande deel van de muur, rechts het omgevallen deel. Op het staande deel is een substituuwal van massieve leem aangebracht. De gracht zelf is opgevuld in de 17^e, 18^e en 19^e eeuw.

³⁵ Doornink-Hoogenraad 1983

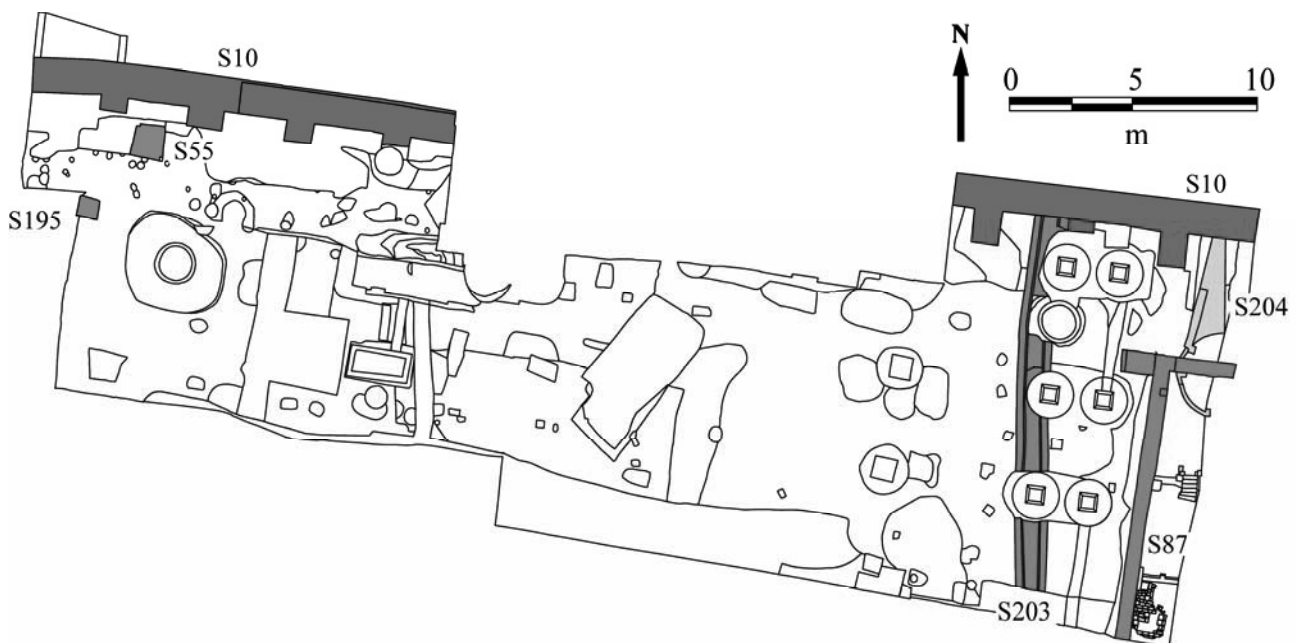
³⁶ Steenkool werd in de middeleeuwen ingevoerd uit Engeland (Lensen en Heitling 1983) en diende uitsluitend voor smidsvuren.

9. De middeleeuwse baksteenbouwfase

9.1 Een brouwoven / beerput

De oostelijke helft van de noordgevel van het klooster is gefundeerd op een grondboog. Deze boog rust aan de westzijde op een steunbeer van 1,40 x 90 cm. Onder de boog bevindt zich een oven die secundair als beerput is gebruikt. Van het ronde gedeelte van deze put ligt precies één helft binnen het klooster en één helft erbuiten. De put moet in de kloosterperiode gefunctioneerd hebben. Dit blijkt uit het feit dat de constructie gespaard is gebleven bij het bouwen van de boog, maar ook uit het 15e-eeuwse aardewerk dat in de vulling werd aangetroffen.

De oven moet waarschijnlijk als bierbrouwoven worden geïnterpreteerd. Broodbakovens blijken altijd een opening op borsthoogte te hebben, terwijl bij verf-, waskaarsen- en bierbrouwovens de oven juist altijd laag ligt. Dit is omdat boven het vuur een bakstenen rooster of ring was waar, anders dan bij een broodoven, vervolgens weer een ketel op stond. De bovenrand hiervan bevond zich wel op werkhoogte. Het is verleidelijk om te denken aan een interpretatie als bierbrouwoven. Zutphen was in de middeleeuwen een echte stad van bierbrouwers. Al in de 13^e eeuw exporteerde Zutphen bijvoorbeeld bier naar Dordrecht. Een flinke stimulans kwam in 1435 toen hertog Arnold van Gelre Zutphen een monopolie gaf op het exporteren van bier naar dorpen in de omgeving. In 1522 werden er liefst 18.868 vaten geproduceerd.³⁷ Op de Zutphense Looërenk werd een waarschijnlijk 15^e-eeuwse hopplantage opgegraven.³⁸ Ook het stoken van brandewijn zou nog een optie zijn, ook hiervan is bekend dat het sinds de 15^e eeuw werd geproduceerd in Zutphen.

Afbeelding 43: middeleeuws muurwerk. Bovenaan de stadsmuur, rechts het riool (S 203), het kloostergebouw (S 87) en de brouwoven (S 204)

Het opgraven van de brouwoven was enigszins problematisch omdat de oosthelft ervan zich bevond onder de rand van de opgraving tegen de straat Nieuwstad aan. Dit houdt in: een metershoog profiel dat bestond uit los puin met bovenin een woud aan kabels en leidingen dat mogelijk schade zou oplopen als het profiel in zou klappen.

De aanwijzingen voor de datering van de bierbrouwoven zelf zijn wat pover. Uit de vulling van de oven die met zekerheid niet tot de beerput behoren komen twee Siegburger steengoedscherven van rond 1400 en een stuk van een ijzeren ketel(?). Aangezien de constructie in de kloosterperiode (vanaf ca. 1408) al haar tweede leven begonnen is, is deze armzalige steekproef voor een datering waarschijnlijk toch wel representatief.

³⁷ Lensen & Heitling 1983

³⁸ Bouwmeester, Fermin & Groothedde 2008

Afbeelding 44: bovenaanzicht van de westelijke helft van de oven na ontmanteling van de bovenkant en verwijderen van de kloostermuren

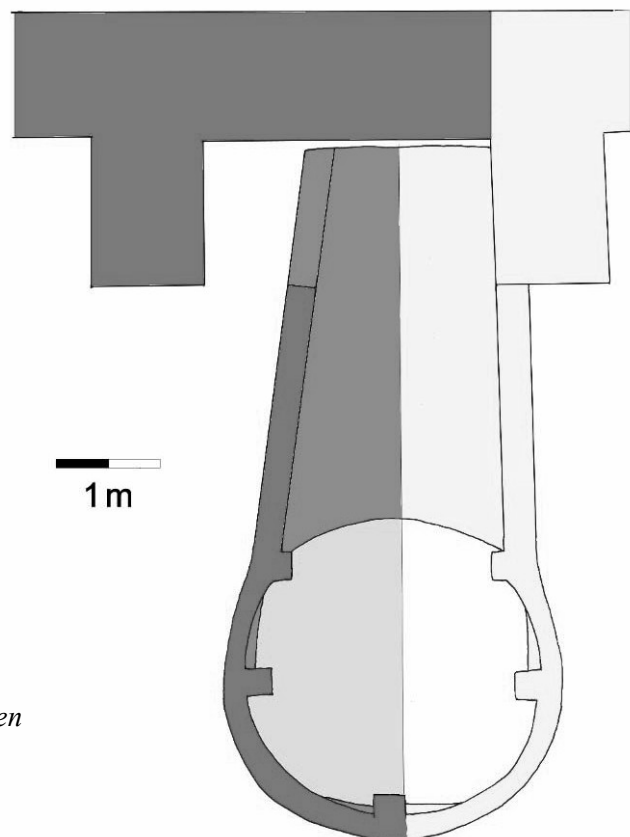

Afbeelding 45: de brouwoven in relatie tot de spaarboog van het klooster. Hier is ook goed te zien dat het om een compleet gebouwtje gaat: boven de stookgang bevond zich een tongewelf.

In de basis is de bakstenen constructie dus een brouwoven. Deze bestaat uit een werkbak van ca. 2,80 x 2 meter en een ronde oven met een diameter van ruim drie meter. De werkbak loopt af naar de oven toe met een verloop van ca. 25 cm. Op de vloer bevond zich een zwarte roetaanslag. Op de plek waar de werkbak overgaat in de oven bevindt zich een tweede vloertje van op hun kant liggende moppen, dat ca. 25 cm boven de eerst genoemde vloer ligt. Mogelijk is deze constructie bedoeld om trek te creëren in de eigenlijke oven. Dat het om een latere fase kunnen gaan is minder waarschijnlijk (zie verderop). In de oven zelf ontbreekt de vloer. Dit wijkt af van de situatie in alle opgegraven brouwovens die we kennen. Deze hebben altijd een bakstenen vloer met daarop stroken van op hun kant liggende bakstenen. De vloer is vrijwel zeker uit het ovengedeelte verwijderd om de ontwatering te bevorderen in de functie als beerput.

Afbeelding 46: het brouwhuisje van binnen uit, ter hoogte van het punt waar werkbak en oven samenkomen. Boven is de aanzet van het gewelf te zien, terwijl de noordpijl op het bovenste vloertje ligt.

Afbeelding 47: vereenvoudigde reconstructie van de plattegrond van de oven in relatie tot de stadsmuur (boven). In donkerrood het opgaande muurwerk, in lichter rood de vloer. In geel de niet opgegraven delen die zijn gereconstrueerd op grond van symmetrie en regelmaat in de afstand tussen de steunberen van de stadsmuur.

Wat deze brouwoven uniek maakt, is het feit dat het hier om een afzonderlijk stenen gebouwtje lijkt te gaan, terwijl de meeste brouwovens in kelders of achterhuizen liggen. Voorbeelden in en rond Zutphen zijn Houtmarkt 54³⁹ en 69⁴⁰ en Doesburg-Korte Koepoortstraat.⁴¹ Een bijzonder geval is eveneens in de Nieuwstad aangetroffen, namelijk in een garage aan Basseroord 18.⁴² Hier werd een brouwoven onder een kelderdeur aangetroffen. De datering hiervan ligt waarschijnlijk in het eerste kwart van de 16^e eeuw. Deze oven lag dus vrijwel zeker niet in een huis maar op een erf langs de Basseroord.

Afbeelding 48; de brouwoven van Basseroord 18, gelegen onder de 17^e-eeuwse kelderdeur

De vorm van het Coberco-brouwhuisje kwam overeen met de plattegrond. Dat houdt het volgende in. De ruimte boven de werkbak had een tongewelf. De stahoogte was ca. 180 tot 200 cm boven de bovenkant van de stoogang. De “stoogang” wil zeggen: ca. 20 cm boven de vloer van de werkbak bevond zich een laag op hun kant liggende stenen. Deze vormen dus een tweede niveau dat waarschijnlijk primair is aangebracht (dus geen tweede fase van de vloer). Het beste argument hiervoor is dat in het tweede leven van de oven (als beerput) er beer in deze ruimte is geperst: de ruimte was toen dus nog hol. Als dit klopt, zou deze constructie bedoeld kunnen zijn om circulatie (trek) onder in de oven krijgen. Deze bovenste baksteenlaag bevond zich overigens maar boven de helft van de werkbak: bij de ingang was gewoon een enkele vloer.

Het tongewelf bevond zich ook alleen boven het deel van de werkbak dat aansloot aan de oven (dus boven het vermeende circulatiekanaal). De ingang van de werkbak hoefde overigens ook niet overdekt te zijn, aangezien deze zich onder de weergang van de stadsmuur bevond, in een boognis. Slechts de oosthelft van de ruimte onder de nis werd ingenomen door de werkbak. De andere helft zal echter ook zeker gebruikt zijn als deel van de brouwerij. Daarnaast zullen er nog meer bouwsels moeten zijn geweest op het erf om alle processen te huisvesten die met brouwen te maken hebben, maar deze vielen buiten het opgravingsareaal.

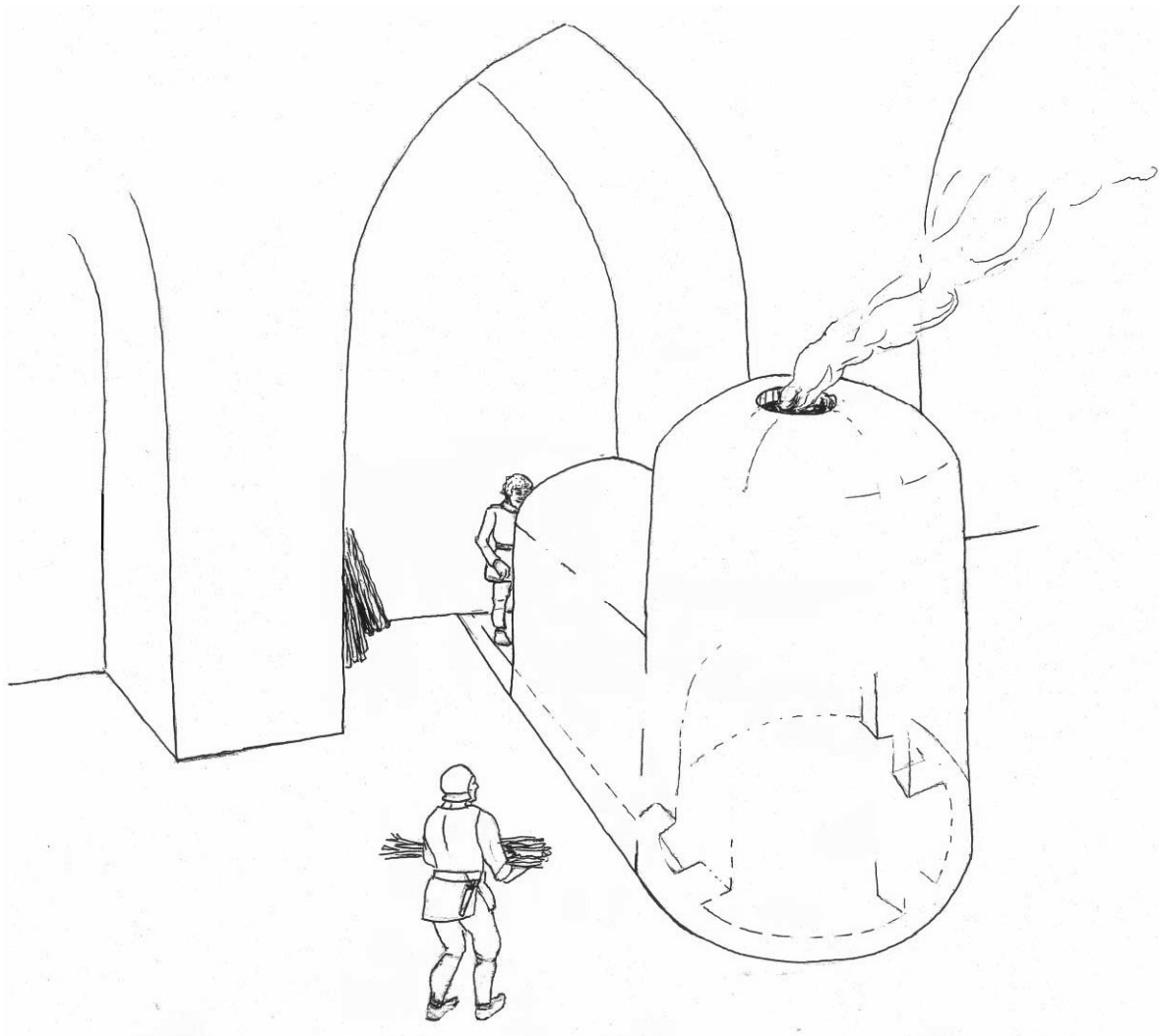
³⁹ Groothedde 2001, Van de Venne 2007

⁴⁰ Den Braven, Zuyderwyk & Fermin 2004, Van de Venne 2007

⁴¹ Voorbeelden uit de eigen praktijk zijn Doesburg-Korte Koepoortstraat (Fermin & Groothedde 2008, DAP3)

⁴² Deze oven was tot nog toe niet gepubliceerd. Het huisnummer Basseroord 18 is overigens opgeheven.

Onder het aardewerk bevonden zich o.m. een witbakkend spaarvarken, een grote Siegburger kruik en roodbakkende grappen.

Afbeelding 49: een reconstructie van de overdekte brouwoven, die gedeeltelijk onder de weergang van de stadsmuur lag.

Tussen de werkvloer / stookgang en de eigenlijke oven bevond zich een boog. De ronde ovenruimte was verstevigd met drie ribben aan de binnenzijde en de eerder genoemde boog, die eveneens op ribben steunde. Om de rook kwijt te raken in een zo kleine ruimte zal de ovenruimte een rookkanaal gehad moeten hebben.

9.1.1 De beerputfase, vondsten uit de kloostertijd

Met de bouw van de westelijke vleugel van het Isendoornklooster kreeg het brouwhuisje een nieuwe functie. Vermoedelijk bleef het tongewelf intact en werd alleen het eigenlijke ovengedeelte verbouwd. Deze verbouwing bestond slechts uit het verwijderen van de vloer om de doorstroming van vocht te bevorderen en het deels slopen van de koepel. Slechts het zuidelijke gedeelte van de ronde oven lag binnen het kloostergebouw. De beer bevond zich niet alleen in het ronde gedeelte van de constructie maar strekte zich ook uit in de stookgang, die immers nog intact was. Helaas kon vanwege de gevaarlijke situatie onder het hoge profiel dus maar de helft ervan onderzocht worden.

De beer was rijk aan vondsten, al was de laag niet bijzonder dik, waarschijnlijk omdat de put regelmatig geleege zal zijn.

Van het laat 15^e-eeuwse keramisch materiaal bestaat het grootste deel uit Siegburger steengoed. Vormen zijn trechterhalskannen met rozet-appliques, een grote kruik (bijgesneden aan de binnenkant) en veldflessen. Een andere veldfles is vervaardigd van Brühler steengoed. Van de scherven van het roodbakkende aardewerk is de vorm niet goed vast te stellen. Grijsbakkend aardewerk komt voor in de vorm van schalen. Tenslotte is er een kom van Hafner-aardewerk.

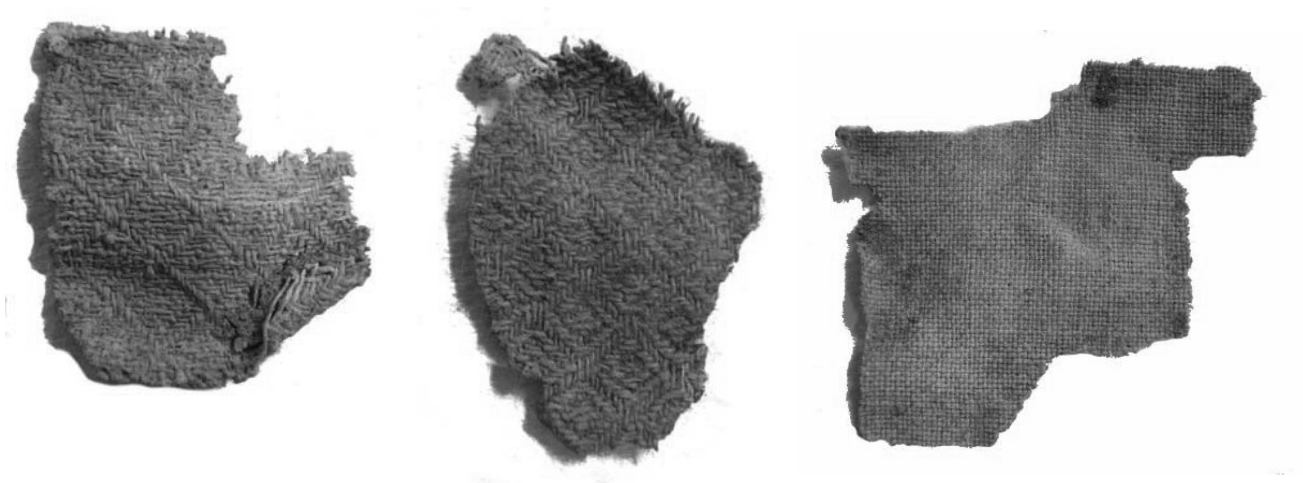

Afbeelding 50: voorbeelden van aardewerk uit de beerlaag in de brouwoven. Links twee Siegburger trechterhalskannetjes, in het midden een deel van een veldfles van Siegburger steengoed en rechts een kommetje van Hafner-aardewerk.

In de beer zijn bovendien textielresten goed bewaard gebleven. Het gros hiervan is geweven in effenbinding. Enkele stukken zijn geweven in diamantkeper (ganzenoog). Het gaat om geknipte lapjes, soms dubbelgevouwen. Het meest complete stuk meet 13,5 x 13,5 cm. De aanwezigheid van veel van dergelijke stukken in een beerput van het vrouwenconvent duidt waarschijnlijk op gebruik als maandverband en/of toiletpapier. Een eenvoudige rechthoekige gesp is het enige niet-textiele overblijfsel van een kledingsstuk.

Over de dracht in de Zutphense vrouwenkloosters is opvallend veel bekend.⁴³

Het haar van de vrouwen moest altijd kort zijn. De onderkleding moest bestaan uit witte, grijze of zwarte onderrokken, ongeregen en zonder knopen. Kousenbanden moesten van zelfkant zijn en broeken grijs, wit of zwart. De onderste rok of pels boven het hemd mochten wel geregen zijn of voorzien zijn van knopen met eenvoudige rijggaten, maar niet van kledinghaken. Pelzen of voeringen mochten alleen van schapenvachten zijn gemaakt. De bovenrokken moesten van grijs laken zijn en niet van kostbare stof (diamantkeper was blijkbaar niet heel speciaal). De buitenste rok moest wit zijn en mocht geen knopen hebben. Omslagdoeken mochten alleen zwart zijn. Schoenen moesten zwart zijn en een riempjessluiting hebben. Gordels moesten zijn vervaardigd uit leer, stof of getwijnd garen. Op het hoofd moesten witlinnen hoofddoeken worden gedragen of huiven die vast werden gezet met koperen spelden. Mutsen en kapjes waren verboden.

Afbeelding 51: drie stukjes textiel, twee maal diamantkeperbinding en effenbinding.

⁴³ Lensen & Heitling 1983, p. 197

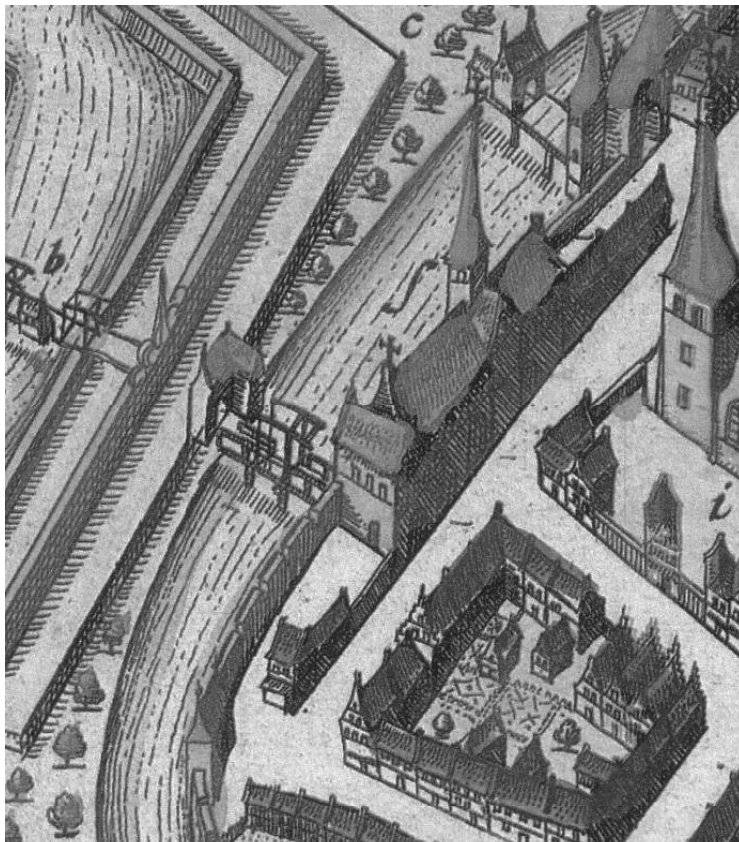
Afbeelding 52: een gespje uit de beerlaag

Het lijkt er overigens op dat de oude brouwoven niet lang als beerput van het klooster heeft gefunctioneerd. Boven de beerlaag bevond zich een omvangrijke puinvulling met eveneens 15^e-eeuws materiaal, waaronder rood aardewerken grappen en pispotten en steengoed veldflessen en kannen.

9.2 Het Isendoornklooster

9.2.1 Historische achtergrond

Aan de west- en noordzijde van de Nieuwstad waren twee vrouwenconventen te vinden: resp. het Heer Hendrikshuis, ook wel Wolfshuis of Sint Catharinaconvent genoemd, aan de Gasthuisstraat enerzijds en het Maria Magdalenaconvent of Isendoornklooster aan de Isendoornstraat, langs de noordelijke Nieuwstadsmuur. Beide instellingen zijn kort na 1400 gesticht. In het geval van het Isendoornklooster dateert de eerste vermelding uit 1408. De stichting gaat terug op vrouwe van Keppel en werd voortgezet door de weduwe van Herbert Isendoorn, Johan en haar dochter die eveneens Johan heette. De familie Isendoorn had een huis tussen “*Metten Serbolts schuren ende garden ende de Nierstadsporten*” beschikbaar gesteld om een vrouwenconvent te stichten. In 1408 wordt een onbebouwd (!) stuk grond (*eynen garden*) van Alphart Iseren aangekocht aan de westzijde om het complex uit te kunnen breiden.⁴⁴ In 1413 sluiten de vrouwen zich aan bij de Derde Orde van Sint Franciscus. Dit was in het begin van de 15^e eeuw een lekenorde waarvan de leden geen plechtige geloften aflegden. Met name in de noordelijke en oostelijke Nederlanden werd het

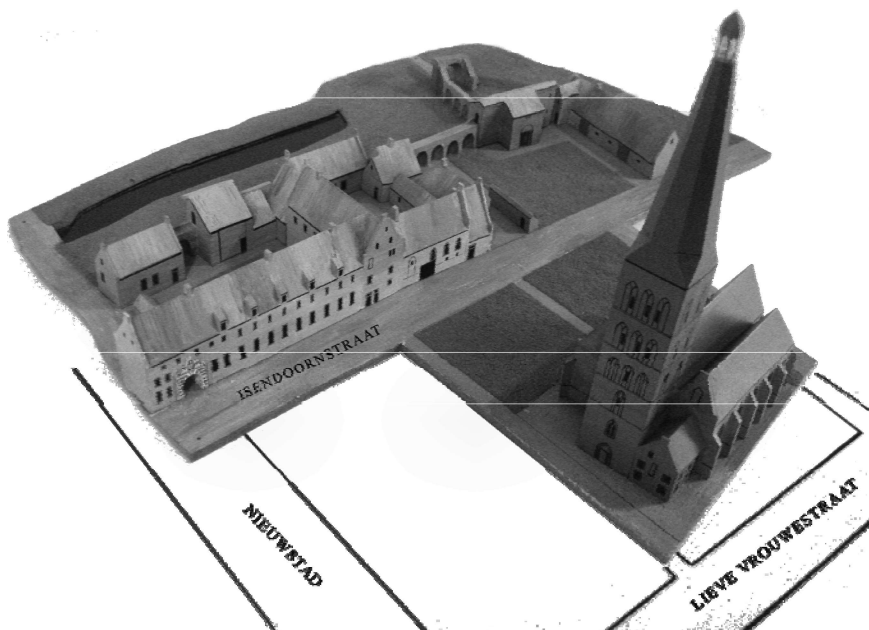
karakter echter gaandeweg steeds kloosterachtiger. Oorspronkelijk werd bijvoorbeeld alleen kuisheid verwacht, later eiste men ook armoede en gehoorzaamheid.⁴⁵ De inspiratie hiervoor vormde de Moderne Devotiebeweging van Geert Grote (1340-1384). Deze beweging viel onder het Utrechtse kapittel.

Afbeelding 53: uitsnede uit de plattegrond van Zutphen van Johan Blaeu uit 1649 met daarop met de klok mee: de Kruittoren, de stadsmuur, het Isendoornklooster (met kapel) en de toren van de Nieuwstadskerk. De Oude Nieuwstadspoort is geheel bovenin afgebeeld. Van de afgebeelde westgevel van het klooster zijn de fundamente opgegraven. Hieruit bleek overigens dat de afbeelding niet klopt. Deze gevel grenst namelijk niet aan de stadsmuur!

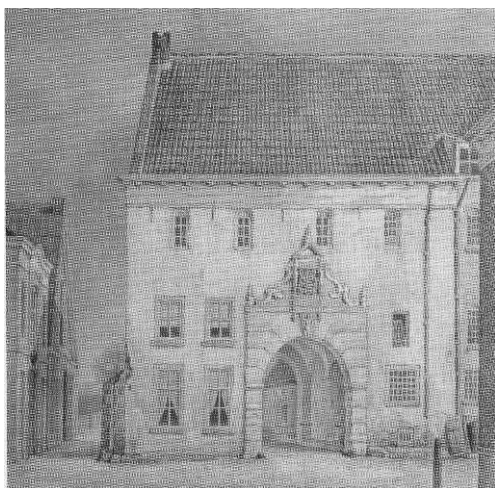
⁴⁴ Lensen en Heitling 1983

⁴⁵ Van Engen 2006. Er zijn in Nederland vijf afschriften van coventsregels overgeleverd, waarvan twee van de beide conventen in de Zutphense Nieuwstad.

Ondanks dat de tertiariissen de gelofte van armoede aflegden, gold het Isendoornklooster als het rijkste convent van Zutphen. De dames waren afkomstig uit zeer rijke families als Keppel, Isendoorn en Schimmelpenninck. Om in het convent toe te treden werd een soort bruidsschat in de vorm van grond, de “*morgengave*” geëist. Zo kreeg het convent landerijen buiten de Nieuwstadspoort, maar bijvoorbeeld ook in Harfsen. Op de grond werd vee geweid. Daarnaast was textielnijverheid een belangrijke bron van inkomsten. In 1538 woonden er 35 vrouwen. Met de Reformatie na 1591 werd het convent niet direct opgeheven. De vrouwen die er leefden waren immers de dochters van de Zutphense stadsbestuurders. De dames kregen een uitkering van 300 Carolusgulden per jaar. In 1621 telde de orde nog drie zusters. De kloostergebouwen kregen na sluiting diverse functies (zie paragraaf 10.1).

Afbeelding 54: maquette van het voormalige Isendoornklooster, de Nieuwstadkerk en de Spanjaardspoort door Constant Willems. Situatie 1823. Het klooster was toen onder andere deels een kazerne en deels een textiel fabriek. Het kloostergebouw met de poort (zie ook afbeelding 55) is links op de maquette te zien.

Afbeelding 55: de nieuwe Nieuwstadspoort die in 1616 dwars door het kloostergebouw heen werd getrokken op een aquarel van W. van der Worp (tussen 1856 en 1872). Geheel links zijn de straatgevels te zien van de stallen en manege van de Isendoornkazerne uit 1856.

9.2.2 Archeologische waarnemingen van het klooster

In het oostdeel van de opgraving (samenvallend met werkput 4) is een gedeelte van de bebouwing van het Isendoornklooster opgegraven. Van de meest westelijke gevel van de hoofdbebouwing van het convent is elf meter lengte onderzocht. De muurdikte is 60 cm, het baksteenformaat is 28 x 14 x 7 cm en de tienlagenmaat is 77,5 cm. Aan de zuidwesthoek van het gebouw bevindt zich een steunbeer, die noodzakelijk was om een grondboog te ondersteunen (zie paragraaf 9.1).

In de opgegraven westelijke vleugel van het kloostergebouw bevonden zich drie ruimtes (zie afbeelding 71). Deze indeling is echter secundair. De noordelijkste (A) had een binnenmaat van 4,15 x ? meter. In de ruimte was geen vloer meer aanwezig. We weten dat er in de kloostertijd in ieder geval een aansluiting op een beerput is geweest (zie paragraaf 9.1).

De middelste ruimte (B) heeft een lengte van 3,80 m. In deze ruimte is secundair een kelder uitgegraven. Dit weten we doordat de dikte van de muur onderin de fundamenteën slechts de helft is van die op maaiveldhoogte, en bovendien bestaat uit kleinere stenen. De oorspronkelijke lengte van

de kelder is niet vastgesteld, maar zeker is dat ruimte C oorspronkelijk ook deel heeft uitgemaakt van de kelder, aangezien op de grens tussen beide ruimtes een dubbele gewelfaanzet zichtbaar was. De kelder was voorzien van kruisgewelven, die rustten op geprofileerde bakstenen pilasters (zie afbeeldingen 57-59). De ruimte was bereikbaar via een brede bakstenen trap, waarvan de onderste zes treden zijn teruggevonden. De vloer was bestraat met kloostermoppen. De datering van de verbouwing tot kelder ligt vermoedelijk ergens in de 16^e eeuw. Ruimte C ten slotte heeft een onbekende omvang. Hij is ontstaan door de kelder op te delen door middel van een steens dikke muur. In de kelder is een vloer gelegd die bestaat uit ongeglazuurde rode plavuizen en bakstenen. Deze deling is waarschijnlijk verricht in de 18^e eeuw.

Afbeelding 56: ruimte A richting noorden. Onder de grondboog is de helft van de ring van de brouwoven zichtbaar die in de kloostertijd gebruikt werd als beerput.

Afbeelding 57 en 58: links de geprofileerde hoekpilaster in ruimte B waarop het kruisgewelf rustte en boven diezelfde pilaster in relatie tot de keldertrap. Richting noorden gefotografeerd.

Afbeelding 59: ruimte C. Te zien zijn een secundaire scheidingsmuur en vloer en een brede pilaster voor een dubbele aanzet van het kruisgewelf. Richting zuiden gefotografeerd.

9.2.3 Het kloosterriool

Drie tot vier meter ten westen van het hoofdgebouw van het Isendoornklooster lag een gemetseld riool. Dit riool kon over een lengte van 15,4 meter gevolgd worden. Het riool was gemetseld met kloostermoppen van 28 x 14 x 7 cm. De breedte bedroeg een meter, de hoogte 80 cm. Aan de binnenzijde was een ruimte van twee stenen lang en twee stenen hoog, dus 56 x 56 cm. Het riool begon aan de oostzijde bij een beerput die niet op het onderzoeksterrein ligt, maar die bij de rioolvervanging in 2006 is waargenomen in het tracé van het Stationsplein.⁴⁶ Het riool eindigde aan de westzijde tegen de stadsmuur aan. Hier is een bescheiden opening dwars door de muur heen gehakt, waardoor het riool uitwaterde in de gracht. Omdat deze opening smaller was dan de doorsnede van het riool, bleef bij deze doorgang veel materiaal hangen. Het vondstcomplex uit de vulling van het riool is een allegaartje uit diverse eeuwen. De oudste vondsten dateren uit ca. 1400, de jongste uit de 18^e eeuw. Waarschijnlijk maakte de post-middeleeuwse bakstenen put S 96 (zie paragraaf 10.2.1) gebruik van het riool als overloop. Bijzonder is een aantal fragmenten van een tonvormige glazen vlechtwerkbeker uit het eerste kwart van de 17^e eeuw.⁴⁷ Dit is precies de periode waarin het klooster zijn primaire functie verloor.

Een dergelijk riool is typisch voor kloosterterreinen. Grotere leefgemeenschappen als kloosters hadden de behoefte om afvalwater en de inhoud van latrines te lozen, om niet regelmatig de beerputten te hoeven legen. De ligging dicht bij de stadsmuur, en dus de gracht, vergemakkelijkte deze oplossing. Vergelijkbare kloosterriolen zijn bekend uit onder meer Ter Hunnepe (gemeente Deventer)⁴⁸, Doesburg (Grote Convent)⁴⁹, Zutphen (Agnietenklooster) en Arnhem (Monnikenhuizen). Van het Zutphense Agnietenconvent is zelfs een handleiding op schrift bewaard gebleven hoe de zusters het riool konden ontstoppen.

⁴⁶ Fermin & Groothedde 2006, ZAP 26 p.38

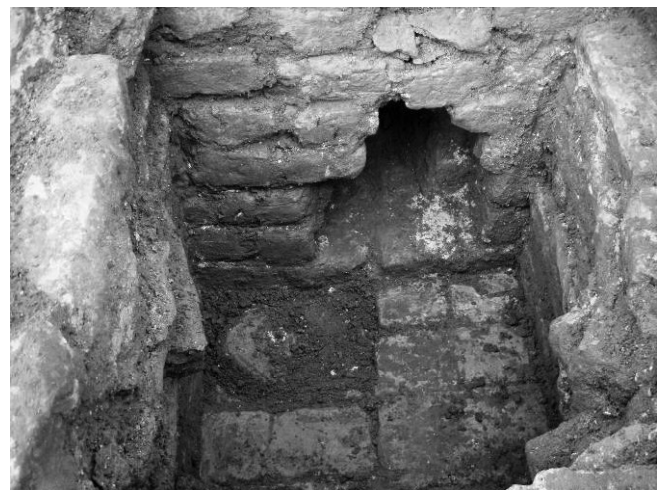
⁴⁷ Henkes 1994, p. 135

⁴⁸ Lubberding e.a. 1998

⁴⁹ Harenberg 1997

Afbeelding 60: de ligging van het kloosterriool ten opzichte van klooster (rechts) en stadsmuur (boven). Het riool is doorsneden door de forse betonnen poeren van het Cobercogebouw en door een gemetselde 17^e-eeuwse put (S 96), die linksboven op de foto te zien is.

Afbeelding 61 en 62: links een kijkje in het riool, rechts de aansluiting van het riool op de gracht: via een kleine opening die door de stadsmuur heen is gehakt.

9.2.4 Bebouwing aan de westzijde van het kloosterterrein

Langs de westelijke rand van de opgraving liep in werkput 6 een puinbaan. Temidden van het puin bevond zich 15^e-eeuws aardewerk. Precies op de grens tussen werkput 6 en 5, dus op het noordelijkste punt van deze puinsleuf, bevond zich een bakstenen poer (S 195). De gebruikte

moppen meten 28 x 14 x 6,5 cm en het is aannemelijk dat de poer eveneens uit de 15^e eeuw dateert. De precieze betekenis van het geheel is niet meer te achterhalen, al moet hier een bouwsel hebben gestaan met onbekende omvang en functie. Het terrein ten westen van de kloosterbebouwing in werkput 4 is vermoedelijk als kloostertuin in gebruik geweest. Daarvan zijn geen sporen teruggevonden. De zuidelijke ommuring van het kloosterterrein, alsmede muurwerk van enkele bijgebouwen en een beerput werden in 2006 aangetroffen onder de aangrenzende straat Stationsplein (zie ook afbeelding 53).⁵⁰

Afbeelding 63: poer S 195

9.2.5 Bijzondere losse vondsten

Op het opgravingsterrein zijn enkele bijzondere vondsten gedaan die aan het klooster toegeschreven kunnen worden. De eerste opmerkelijke vondst is overigens meteen discutabel. Het is een bronzen plaatje met aan de ene zijde een buste van Jezus met doornenkroon en aan de andere zijde Maria. Vermoedelijk is het object een medaillon waarvan het oogje is afgebroken. Het reliëf is zeer plastisch aangebracht. De precieze datering is vooralsnog lastig omdat het een losse detectorvondst betreft. Stilistisch zou men een datering aan het einde van de 16^e eeuw (nog net uit de kloosterperiode) verwachten. Het zou echter ook kunnen gaan om een 19^e-eeuwse hanger. Op het terrein van de Jeugdgevangenis in Zutphen werd bijvoorbeeld een plastische 19^e-eeuwse bronzen hanger gevonden met een klassieke afbeelding van keizer Septimius Severus.⁵¹ Katholicisme mocht sinds 1809 weer openlijk beleden worden.

Afbeelding 64: nog ongereinigd medaillon met aan de ene zijde Jezus en aan de andere zijde Maria

⁵⁰ Fermin en Groothedde 2006c, 33-38

⁵¹ Fermin & Groothedde 2008 p. 47

Tot de religieuze vondsten mag waarschijnlijk ook een bronzen boekbeslag worden gerekend. Het betreft het beslag van de hoek van de boekband. Het werd gevonden in de kloostertuin en is stilistisch in de periode 1580-1610 te dateren. De letters I*R zouden eventueel voor Iesus Rex kunnen staan. De boeken van de bibliotheek van het Isendoornklooster zijn na de Reformatie overigens in de Librije van de Sint Walburgiskerk terechtgekomen.

*Afbeelding 65: boekbeslag van de hoek van een boekband. Het stuk draagt de letters I * R*

Een laatste bijzondere vondst is een waarschijnlijk laat 16^e-eeuwse kledinghaak met bloemmotieven. Kledinghaken worden wel vaker gevonden, maar dit exemplaar is bijzonder omdat in de holle gedeelten nog een rode beschildering aanwezig is. Het gaat om een losse detectorvondst. Kledinghaken werden overigens volgens de strenge kledingvoorschriften niet gedragen door de zusters.

Afbeelding 66; kledinghaak met rode beschildering

10. Nieuwe tijd

10.1 Historisch kader

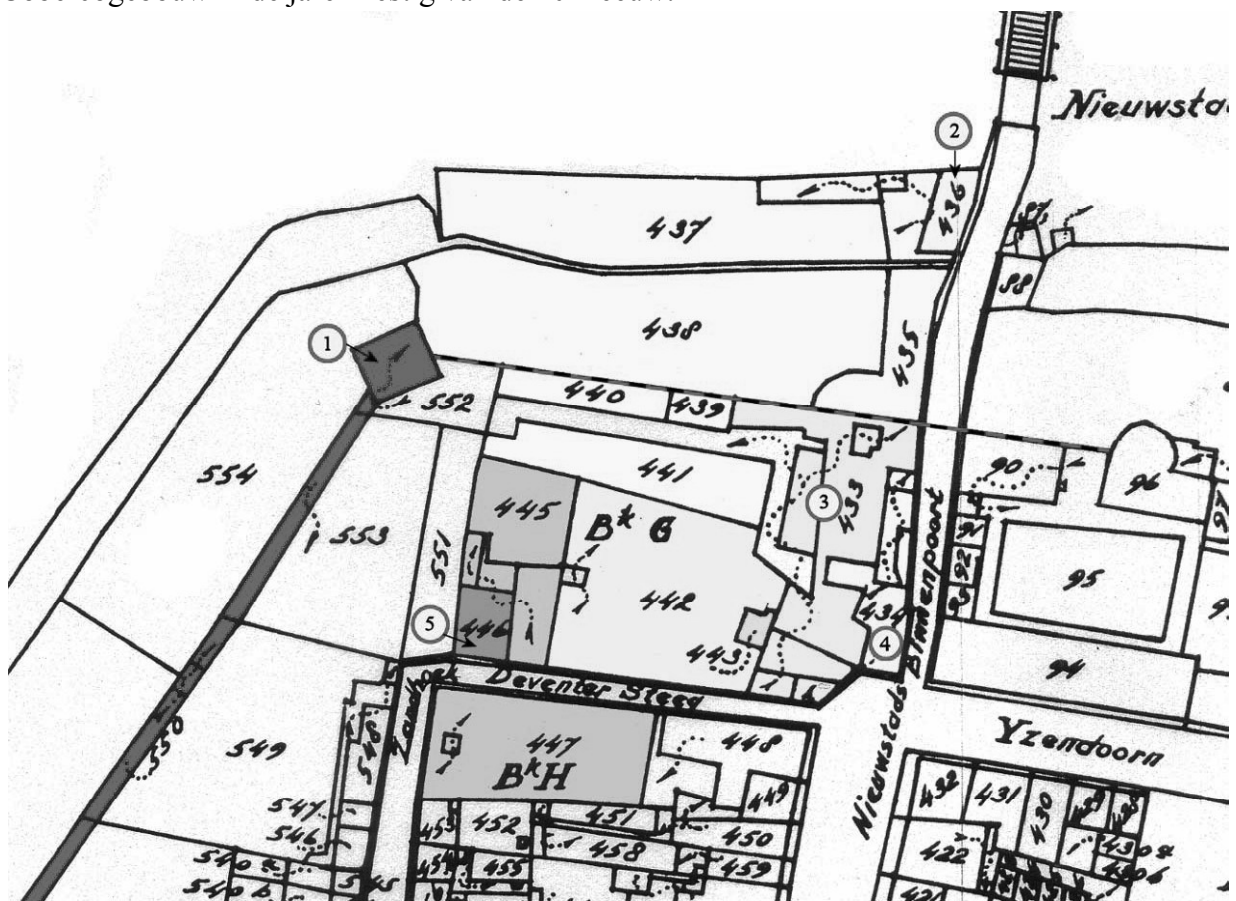
Met de Reformatie verloor het Isendoornklooster haar functie. Hierdoor werd het in 1616 mogelijk om een nieuwe Nieuwstadspoort te maken in het verlengde van de straat Nieuwstad⁵², dwars door het complex heen. Het complex kreeg ook nieuwe functies. Zo werd er tot het midden van de 19^e eeuw textiel geproduceerd. Ook hadden de gebroeders Hemony hier tussen 1640 en 1664 een werkplaats voor het gieten van klokken en geschutsstukken.⁵³ De laatste functie van de gebouwen was kazernes. Oorspronkelijk werden soldaten (Kurassiers) bij gezinnen ingekwartierd, maar vanaf ca. 1830 gebeurde dat in de kazernes Isendoorn en Waliën ('s-Gravenhof-Waterstraat). In de Isendoornkazernes verbleef het derde regiment Dragonders, sinds 1867 bekend als Hussaren (Huzaren). Een aardig (maar geheel op toeval berustend) detail is dat de familie Isendoorn al sinds de 17e eeuw kolonels en generaals der cavalerie voortbracht.⁵⁴

⁵² De oude poort, waarvan alleen een deel - de Spanjaardspoort- resteert, lag wat onlogisch in het verlengde van de minder belangrijke Dieserstraat.

⁵³ Frijhoff 1989, 87, 114

⁵⁴ Bekende namen zijn Johan Hendrik Isendoorn à Bloys (kolonel 1690-1692) en Frederik Johan Isendoorn (1713-1771) generaal der cavalerie van het Staatse leger.

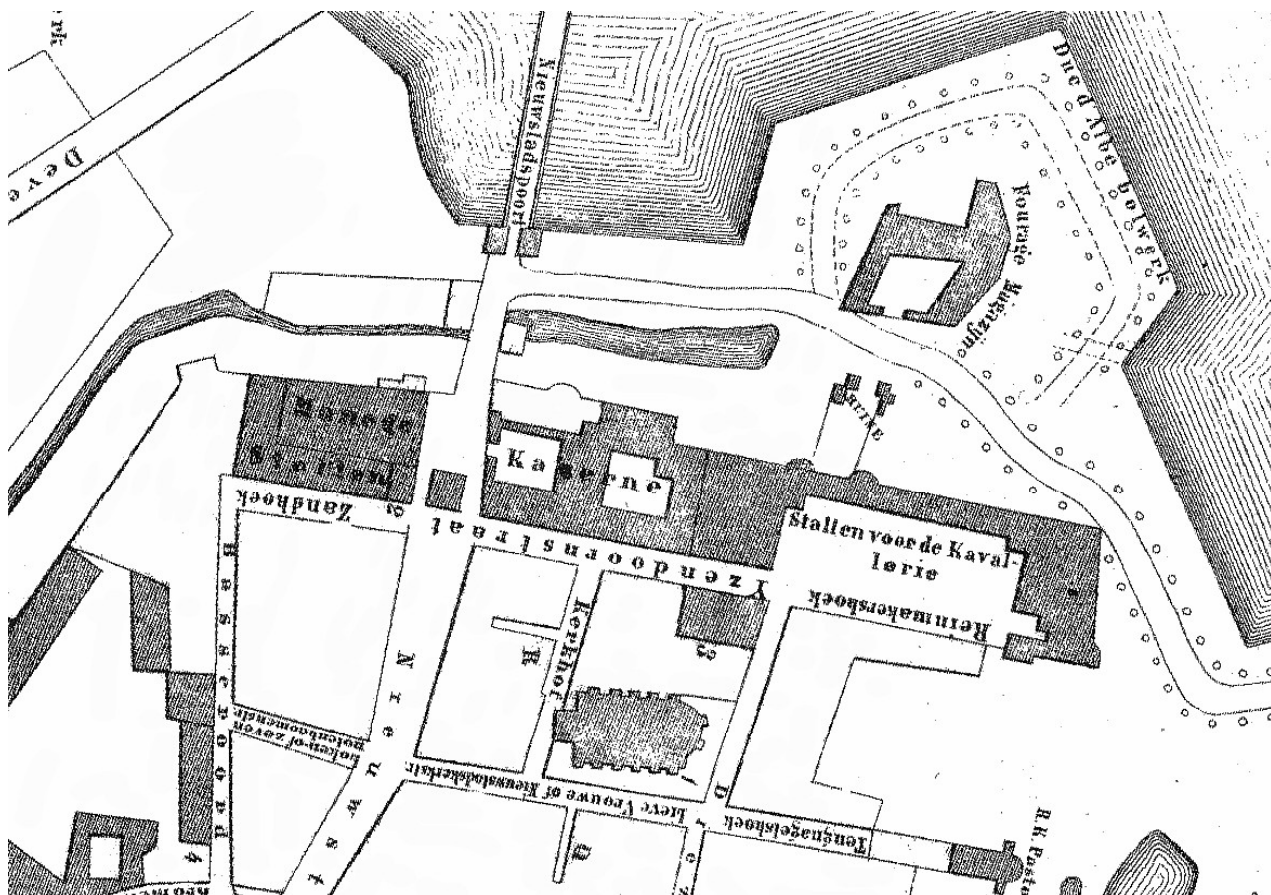
De periode na de middeleeuwen is archeologisch lastig grijpbaar. We weten dat het kloostercomplex zelf door meerdere mensen en instanties werd gebruikt, en datzelfde geldt ook voor de voormalige kloostertuin. Het bouwblok dat onderzocht is, is in 1832 in handen van vier pachters, die het pachten van de stad Zutphen. In de zuidwesthoek bevindt zich een tapijtweverij met tuinen aan beide zijden van de Isendoornstraat (de westkant heet dan Deventersteeg). Dit stuk (F 445-447) valt bijna geheel buiten de opgraving. Het zuidelijke middenstuk bestaat uit een tuin met een koepel en valt eveneens bijna geheel buiten het opgravingsgebied (F 442-443). Aan de oostkant bevinden zich een huis, schuur, erf en “wolweverij in fabriek” (F 433, 433bis). De fabriek zal in het opgegraven deel van het Isendoornklooster gevestigd zijn geweest. Tenslotte vinden we een aantal bijeen horende percelen (F 434-441) aan de noordkant, zowel binnen als buiten de dan al (deels) geslechte stadsmuur. Het gaat om een portiershuis (F 434) dat in de 18^e eeuw nog niet bij het complex hoorde, een huis cq. molen (F 436) en tuinen / weilanden. Het portiershuis hoorde bij de Nieuwstads-Binnenpoort en “caserne”. De molen wordt in 1758 voor het eerst vermeld. In 1768 wordt gesproken van een “huis, hof en slijp- en smedemolen ... op stadgrond”. In 1795 van “huis, hof, molen met gereedschappen, ... coffymolenfabriek en de instrumenten tot de smederij en koperslagerij behorende” en in 1807 van een “huis, pakhuis slijp-, rasp- en snuifmolen”. Met andere woorden: in de molen werd van alles gedaan, van het bewerken van metaal tot het malen van koffie en snuiftabak. De molen zelf is al eerder vergraven met de aanleg van de noordelijke diepe kelder van het Cobercogebouw in de jaren zestig van de 20ste eeuw.

Afbeelding 67: uitsnede uit de kadastrale minuut van 1832 met daarop verschillende eigenaren/gebruikers in het onderzochte bouwblok. In rood de middeleeuwse stadsmuur en Kruittoren, die aan de noordzijde reeds (deels?) gesloopt is (hier aangegeven als een rood/zwarte stippellijn). Op de gedempte gracht liggen tuinen. De nummers verwijzen naar: 1: Kruittoren 2: molen 3: huis/wolweverij 4: portiershuis 5: tapijtweverij. De overige percelen zijn tuinen.

In 1856 werden al deze perceeltjes met een deel van het terrein van het vestingwerk samengevoegd tot drie grotere kavels. Vanwege de uitbreiding van het garnizoen in de Isendoornstraat met een flink aantal cavaleristen werd aan de Deventerstraat / Zandhoek een groot L-vormig stallencomplex gebouwd. Daarachter werd een manege opgetrokken. Zes jaar later werd een deel van de cavaleriestallen op de hoek van de Nieuwstad en de Deventerstraat omgebouwd tot telegraafkantoor. In 1872 werden portiershuis en kazerne aan de Nieuwstad en de Nieuwe Binnenpoort gesloopt. De poort had overigens geen functie meer, aangezien er ook een weggetje westelijk om de poort liep. Door deze afbraak werd het straatje aanzienlijk breder.

Manege en stallen bleven tientallen jaren ongewijzigd in gebruik, maar voor beide vond in 1925 een verandering van bestemming plaats (voor de stallen gedeeltelijk) en in 1927 een verbouwing. De manege werd een garage. In het telefoonboek van 1933 is deze "de Manege" genaamd, de eigenaar was J.C. Muijderman. Deze verandering zal ongetwijfeld met de motorisering van de 'armee' te maken hebben gehad. Tot in de vroege 20ste eeuw werd nog voornamelijk van paard en wagen gebruik gemaakt (zie afbeelding 69).

Afbeelding 68: uitsnede uit de kaart van Huberts (1863). Links de straathoek Basseroord/ Zandhoek (= westelijke deel Isendoornstraat, nu Stationsplein). Links van de Nieuwstad zien we in een L-vorm de cavaleriestallen met daarbinnen de manege. Rechts van dit complex is een steeg die in 1872 bij de straat Nieuwstad zou worden getrokken. Het portiershuis van de Nieuwstadsbinnenpoort is hier nog aanwezig. Rechts de Isendoornkazerne met rechts daarvan nog een stallencomplex dat in 1854 tegen de stadsmuur was aangebouwd.

De cavaleriestallen werden eerst gewoon stallen en later magazijn bergplaats / stalling. De firma Van Gend en Loos was hier gevestigd voordat de Gelders-Overijsselse Bond van Coöp. Zuivelfabrieken, de voorganger van de Coberco, er een kantoorpand liet bouwen. Het voormalige klooster functioneerde tot het einde van de Tweede Wereldoorlog. Bij hun terugtrekking bliezen de Duitsers het complex op 7 april 1945 op.

Afbeelding 69: één van de weinige tastbare herinneringen aan de Isendoornkazerne is deze kar, die tot in het begin van de 20ste eeuw in gebruik was. Hij werd door de familie Kets geschonken aan kinderboerderij De Schouw, waar hij nu nog in een kapschuur is te bewonderen.

Op een tot dan toe onbebouwd stuk grond, gelegen ten noorden van de voormalige manege werd in 1931 eveneens een garage neergezet. Dit terrein was daarvoor tuin geweest. Vanaf 1859 hadden er een steenhouwerij en schuur gestaan, die in 1868 echter alweer afgebroken waren. Dat jaar gaf de gemeente Zutphen het terrein in gebruik aan het Rijk, mogelijk als grasland voor de paarden uit de cavaleriestallen. Over een deel van dit terrein was in 1879 een weg aangelegd.⁵⁵

Op de hoek Nieuwstad / Stationsplein verrees in 1938 het moderne kantoorgebouw van de Geldersch Overijsselsche Zuivelbond dat na de Tweede Wereldoorlog nog verscheidene malen uitgebreid werd.⁵⁶ Ten oosten van de straat Nieuwstad werden in 1949-'50 resp. het Baudartius College en het Stedelijk Lyceum gebouwd.

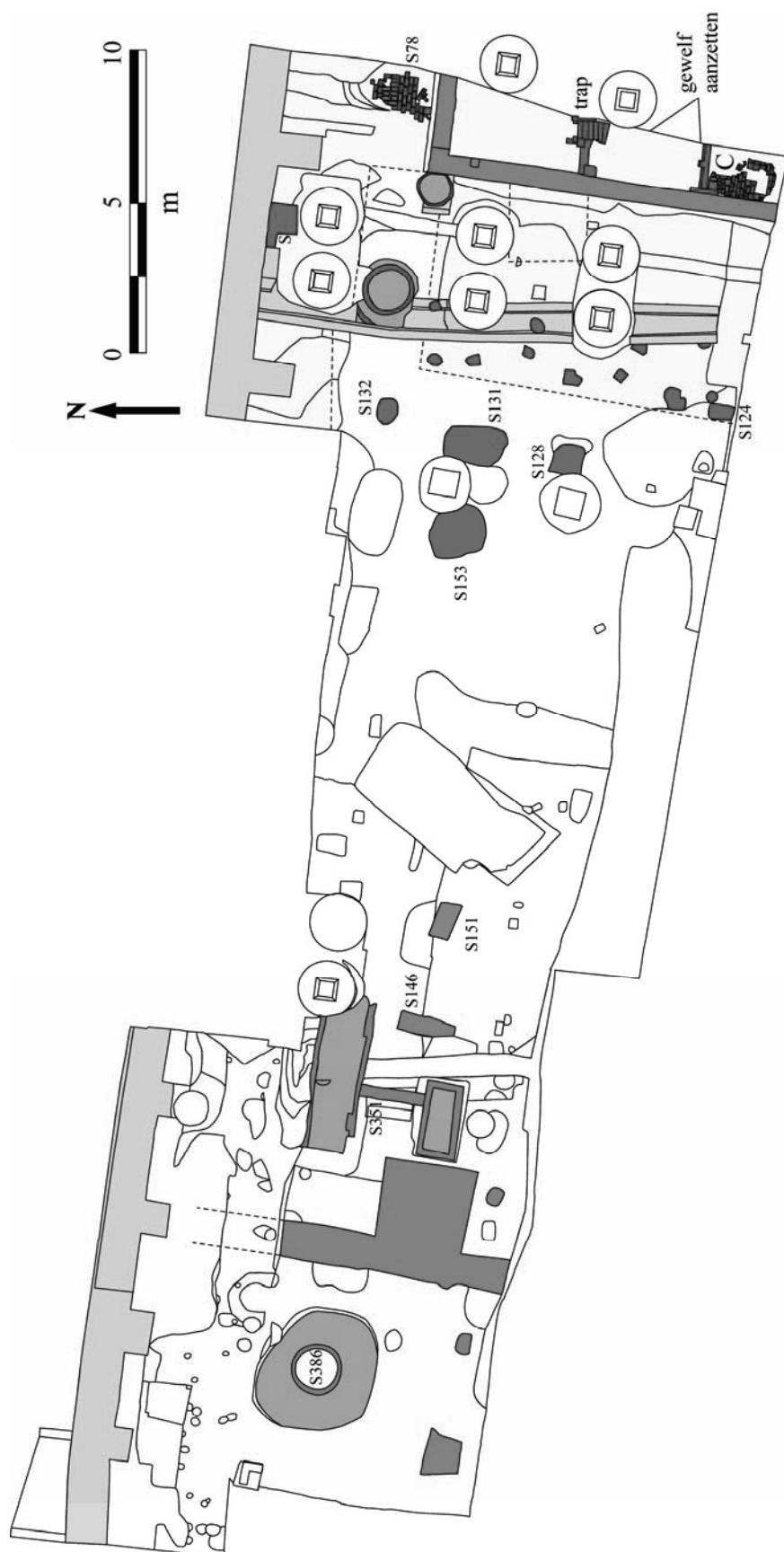

Afbeelding 70: de hoek van het Cobercogebouw met rechts de Nieuwstad en links het trafohuisje aan het Stationsplein. In de inzet de gevelsteen uit 1909 bij de westgevel van het gebouw. Deze werd in 1986 overgebracht vanuit het gebouw van de Zutphensche Melkinrichting aan de Kattenhavenstraat. Dat laatste gebouw was opgetrokken in Neo-Renaissance stijl en versierd met trapgevels.

⁵⁵ Bijdrage Marion Voskamp

⁵⁶ www.industrieel-erfgoed.nl

10.2 Archeologische waarnemingen

Afbeelding 71: post-middeleeuwse structuren en in 2008 nog bestand metselwerk

10.2.1 De wolweverij

In 1832 wordt er gesproken van “een huis, schuur, erf en wolweverij in fabriek” (F 433, 433bis). Het noordelijke deel van dit complex ligt binnen de opgraving.

De wolweverij in het Isendoorncomplex werd in 1778 opgericht door J.J.G. Meister, een vermogende wijnhandelaar. Dit deed hij met geld van zeven participanten. Doel was vooral werkverschaffing, maar zonder dat daar geld bij moest.⁵⁷ Men moest “binnen deze stad de bedelarij met effect weren en de arme kinderen, thans wegens gebrek aan werk ledig lopende, door een nuttigen arbeid tot geschikte leden van de maatschappij maken”.⁵⁸

Perceel F433 ligt deels binnen en deels buiten het oude klooster. Het is bekend dat het voormalige Isendoornklooster plaats bood aan textielproductie, dus we mogen aannemen dat het deel binnen het klooster de weverij zelf was. Ook de schuur is traceerbaar. De archeologische grondsporen zijn te koppelen aan de kadastrale gegevens uit 1832 (zie afbeelding 73 en 74). Ingeklemd tussen het kloostergebouw en de stadsmuur bevond zich een vloer (S 78). Deze lag boven de eerder beschreven brouwoven en een flinke laag puin.

Afbeelding 72: werkput 4, vlak 1, richting zuiden. Op de voorgrond vloer S 78 met daarachter de westelijke vleugel van het voormalige klooster waar rond 1800 de weverij gevestigd was.

In de laag, waarin de vloer van kloostermoppen lag, werd een porseleinen kommetje van 18^e-eeuws *draekengoet* (Kangxi) gevonden. Hoewel de vloer misschien ouder is, betekent het dat hij in ieder geval in gebruik was in de 18^e eeuw en wellicht tot de eerste helft van de 19^e eeuw (daarna werd de bebouwing gesloopt om plaats te maken voor de manege). Waarschijnlijk hoort de vloer dus bij een gebouwtje van F 433. Een westelijke gevel is overigens niet opgegraven, mocht deze er al geweest zijn. Dit gebouwtje had een breedte van slechts drie meter en grensde aan een schuur langs de stadsmuur. Ook van dit gebouwtje is een stukje vloer teruggevonden, S 357. Het lag tussen twee steunberen van de stadsmuur. Dit stuk is echter sterk beschadigd door het ingraven van twee betonnen poeren van Cobercogebouw.

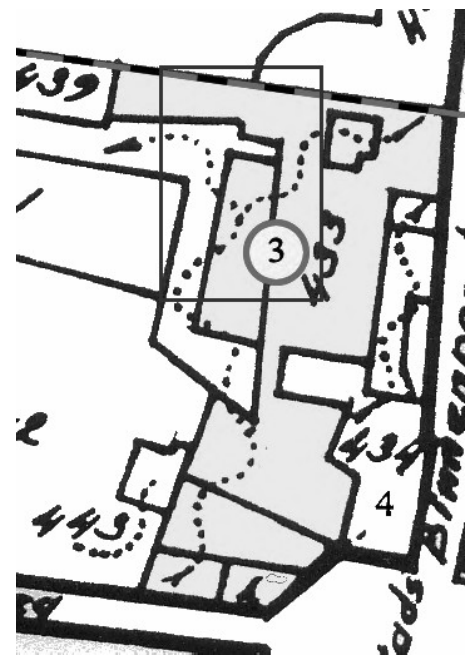
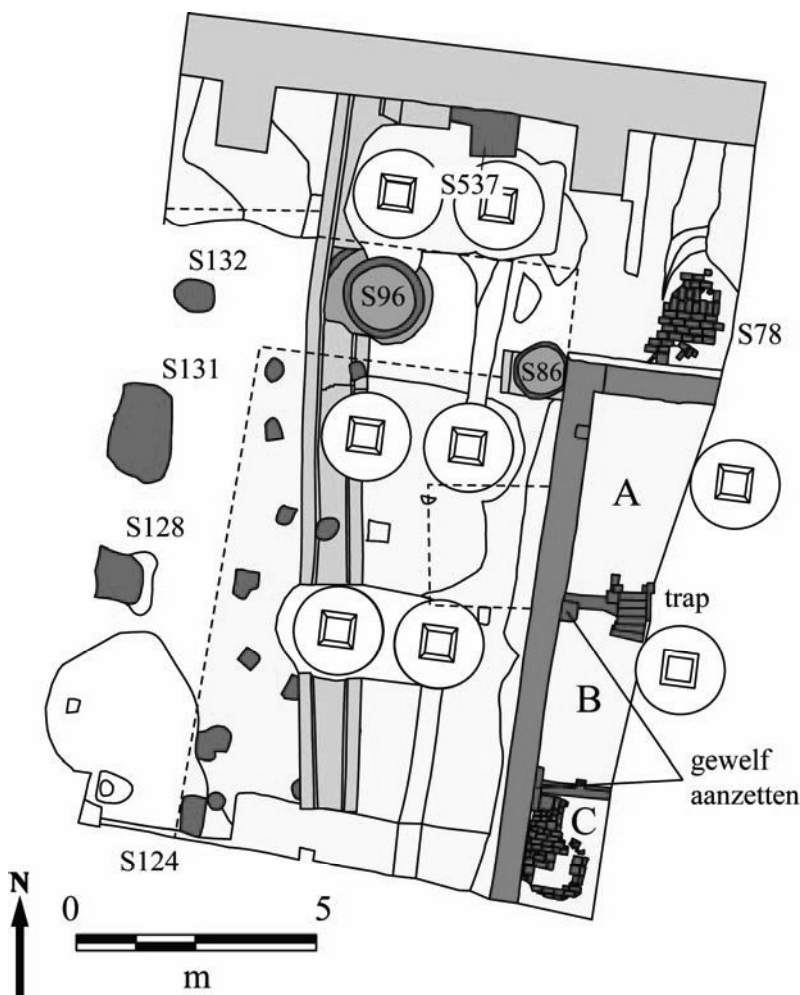
Ten westen van het kloostergebouw is een groot aantal paalsporen aangetroffen. Dit zijn vrij vierkante sporen met een gemiddelde diepte van ca. 30 cm. De sporen hebben een paalkern en een donkere vulling (tuinaarde). Het vondstmateriaal in de sporen dateert op zijn jongst uit de 18^e eeuw maar bevat ook veel opspitmateriaal. De meest westelijke palen vormen min of meer een rij. Een meter of twee naar binnen ligt eveneens een rij palen. Beide rijen liggen precies parallel aan de kloostermuur; de buitenste op een afstand van ca. 7 meter, en het punt waar de rij ophoudt komt ook precies overeen met de noordgrens van het kloostergebouw. Doordat er langs het kloostergebouw zelf geen paalsporen werden gevonden ontstaat de indruk dat het hier gaat om een houten gebouw zonder baksteen vloer dat aan de westzijde steunde op een palenconstructie en aan de oostkant op

⁵⁷ En dat hoefde ook niet aangezien de kinderen die er werkten bijna geen loon ontvingen.

⁵⁸ Frijhoff 1989

de kloostermuur. Het is aannemelijk dat dit de schuur is waarover in 1832 nog wordt gesproken. Als al deze gebouwen één fase van perceel F 433 representeren, en daar lijkt het sterk op, dan blijft er een klein binnenplaatsje over van ca. 6 x 3 meter.

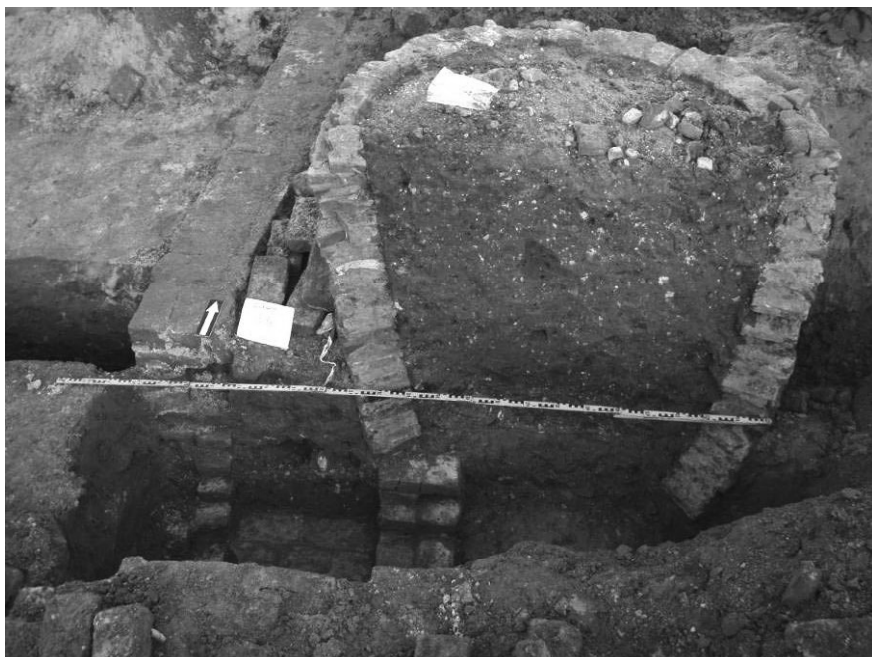
Op dit binnenplaatsje liggen twee structuren. De eerste is een ronde kuil (S 86) die exact binnen de hoek van het veronderstelde binnenplaatsje ligt. Deze kuil was ingegraven in het toenmalige niveau en had een diameter van 1.30 m en een diepte van 50 cm. De wand bestond uit een netjes afgewerkte verticale leempakking van ca. 12 cm dik. De vloer werd gevormd door het baksteenwerk van de poer die nodig was om de grondboog van het klooster op te vangen, die op zijn beurt weer nodig was vanwege de onderliggende brouwoven. De functie van de kuil lijkt die van koelkuil te zijn, waarbij de kuil zal zijn afgesloten met een deksel. Dergelijke koelkuilen waren voor de komst van de koelkast een algemeen verschijnsel, al worden ze niet altijd herkend. Het vondstmateriaal in de kuil, dat de demping weergeeft, is voornamelijk 18^e-eeuws. Tot de vondsten behoort een aantal Goudse pijpen, waarvan de scherpste datering komt van een pijp met het merk 94 gekroond. Dit merk werd gebruikt tussen 1789 en 1897. Aangezien de kuil van voor de kazernetijd is kan de periode ingekort worden van 1789 tot 1856.

Afbeelding 73 en 74: uitsnedes uit resp. afbeelding 71 (post-middeleeuwse sporen) en 67 (kadastrale kaart 1832). Het opgegraven deel links valt binnen het blauwe kader op de kadastrale kaart.

Aan aardewerk komt er naast roodbakkend aardwerk ook Imari-porselein, faience en een stuk van een 18^e-eeuwse mineraalwaterfles uit de vulling. Het enige complete object is een totaal verbrande melkpan met schenklijp en worstoor met aangebrande inhoud. Tot de ijzervondsten behoren een ijzeren gesp en een nog ongereinigd ijzeren voorwerp dat vermoedelijk een vuurslag is.

De tweede structuur (**S 96**) is een ronde put van gestapelde stenen van 19 x 9 x 4 cm. De put heeft een diameter van 1,70 en een hoogte van 1,10 m. De put staat precies in de as van het binnenplaatsje. Hij staat bovendien deels boven het kloosterriool, en ter plekke is hiervoor de bovenkant van het riool gesloopt. De eerste gedachte was dan ook dat het een beerput was die uitkwam óp dit riool (waarin immers ook 18^e-eeuws materiaal werd aangetroffen). Het is echter vreemd dat de put er maar voor een deel boven hangt en niet precies op het midden van het riool is gebouwd. Misschien is dit echter gedaan om alleen een overloop te hebben voor vocht, terwijl het grove materiaal wel verwijderd kon worden uit de put, iets wat in het riool zelf niet mogelijk zou zijn. Het jongste vondstmateriaal uit de vulling van de put dateert uit de vroege 19^e eeuw. Het gaat dan om een paar scherven industrieel wit en kleipijpen, maar ook iets ouder vlekkengoed

(roodbakkerd slibaardewerk). Daarbij gaat het uiteraard om de sluitdatum van de put. De bakstenen, waaruit de put is opgebouwd, dateren uit de 17^e-eeuw aan en een vondst uit de insteek bevestigt dit. Het gaat om een haast ongesleten Overijsselse duit uit 1628.

Afbeelding 75: een half gedemonteerde put S 96 in relatie tot het kloosterriool waarin het uitmondt.

Afbeelding 76: een wijdmondige grape uit S 128. De pot is alleen aan de binnenzijde geglazuurd en heeft opvallend versleten korte pootjes. De hoogte is 17 cm, de diameter 20

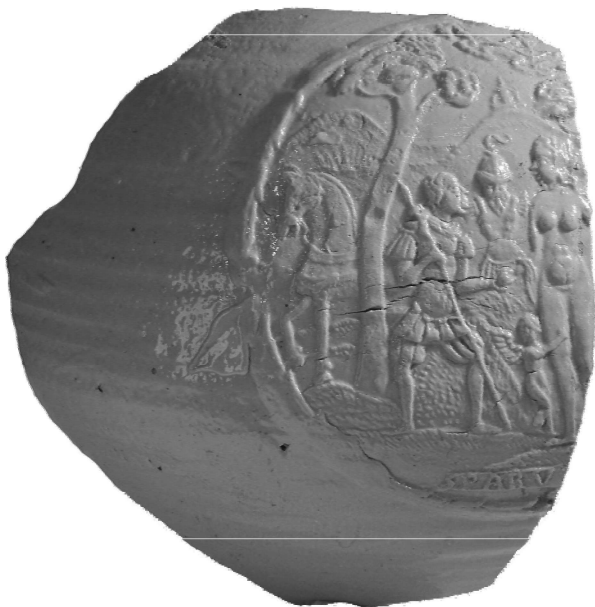
Langs de rand van het pad zoals dat op afbeelding 74 te zien is, liggen drie kuilen: S 128, 131 en 132.

Afvalkuil **S 128** is een min of meer vierkante kuil van een meter doorsnede en een diepte van 40 cm. Het spoor doorsnijdt een 17^e- of misschien vroeg 18^e-eeuws paalspoor en dateert daarmee vrijwel zeker uit de begintijd van de weverij. De vulling van S 128 bevat onder meer as, en daarnaast relatief veel aardewerk, waaronder een bijna complete roodbakkerd grape. Het lijkt hier dus te gaan om een dump van huishoudelijk afval.

Puinkuil **S 131** is een grote kuil met een diameter van twee meter maar met een diepte van slechts 20 cm. Behalve baksteenpuin leverde de kuil vooral Hafner-aardewerk en Raerener steengoed op. De datering hiervan ligt in de 16^e eeuw. Opvallend in de vulling waren ook de huisjes van de tuinslak *Cepaea nemoralis*. Als de scherven de kuil dateren, dan heeft de kuil dus niets met de weverij te maken. In de 16^e eeuw is deze plek nog tuin, en wel zeer waarschijnlijk de kloostertuin. Het voorkomen van de tuinslakken zou hiervoor nog een aanknopingspunt kunnen zijn.

Spoor **132** is een paalspoor. Dit bestaat uit een insteek van 80 cm breed en 90 cm diep, waarin zich een paalkern aftekent met een breedte van 20 cm en een lengte van 90 cm. Het jongste vondstmateriaal uit het spoor dateert uit (de tweede helft van?) de 18^e eeuw. Wat de functie van een dergelijke prominente paal binnen het geheel was, is helaas niet meer te achterhalen.

Een laatste spoor binnen dit complex verdient nog enige aandacht, namelijk paalkuil **S 124**. Op grond van de kleur van de vulling en oriëntatie hoort dit spoor namelijk bij de 18^e-eeuwse schuur van perceel 433. Het schervenmateriaal uit het spoor is echter ouder. Dat is voornamelijk middeleeuws, maar omvat ook een scherf van een Frechense (baardman?)kruik en een Siegburger medaillonkruik uit de tweede helft van de 16^e eeuw. Deze laatste scherf verdient wat aandacht vanwege de iconografie. Het gaat om een wandscherf van een bolle steengoedkruik met een rond medaillon. In dat medaillon staat een afbeelding van een naakte vrouw onder een boom met alleen een doek rond haar armen. Om haar heen staan mannen die haar aandacht opeisen en een paard. Vanuit de wolken zien we een cupido die een pijl afschiet en aan haar been staat een tweede engeltje. Onder de afbeelding vinden we een band met de tekst PARV.....

Afbeelding 77: wandscherf van een Siegburger medaillonkruik uit spoor 124

Dit laatste kan een aanwijzing zijn over wat er op de afbeelding te zien is. In 1579 verscheen in Antwerpen het werk “De Cleyne Werelt” uit handen van Laurens van Haecht Goijtsenhoven (“Laurentinus Haechtanus”). Dit werk werd in 1589 in het Frans en in 1618 in het Latijn vertaald als *Parvus Mundus*, met in het Grieks bovendien de toevoeging *Μικροκοσμος* (microkosmos). Al deze uitgaven zijn geïllustreerd met platen van Gerard de Jode. De afbeelding die van toepassing zou kunnen zijn beeldt Venus af voor de goden. De tekst er onder vermeldt: “Leugenachtich zijn s’ menschen seden sonder eere. Beschaemytheyt ende spot volcht haer even seere”. Het probleem is alleen dat de afbeelding op de scherf niet van De Jode is maar van een ons onbekende kunstenaar. Alhoewel de scherf uit een jonger spoor afkomstig is, kan de kruik wel tot de inventaris van het klooster hebben behoord.

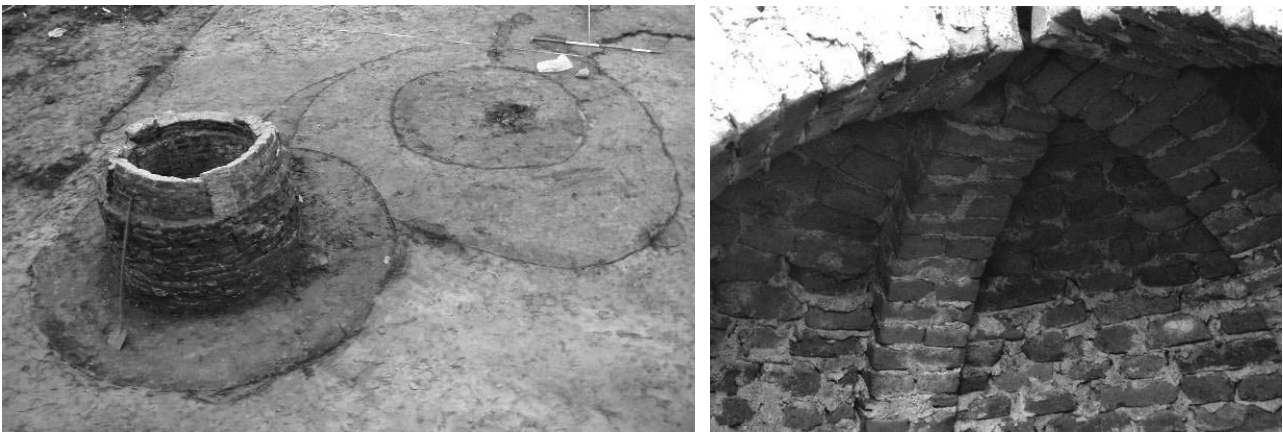
In paragraaf 9.2.2 werden reeds de **kelders B** en **C** binnen het Isendoornklooster beschreven. Deze kelders waren opgevuld met 19^e-eeuws materiaal, waaronder witbakkende Frechense borden en Stadtlohner steengoedpotten. De kelders moeten dus ook nog deel hebben uitgemaakt van de weverij. De vondsten uit de keldervulling zijn goed te koppelen sloopdatum van de kloostervleugel in 1856. In dat jaar werd ter plaatse de manege gebouwd. Opvallend is het ontbreken van Maastrichts industrieel witgoed dat juist vanaf ca. 1850 sterk opkomt.

10.2.2 Het achterterrein van de molen

In 1758 wordt voor het eerst gesproken van een molen, die buiten die Nieuwe Nieuwstadspoort (aan de huidige straat Nieuwstad) lag. Bij deze molen hoorden in 1832 in ieder geval ook terreinen *binnen* de stadsmuur. Deze percelen beslaan het westelijke deel van het opgravingsterrein. Het is niet aannemelijk dat de gevonden grondsporen binnen allemaal aan deze molen te koppelen zijn, omdat er geen enkele aanwijzing is dat de molen veel verder teruggaat dan 1758. De hier behandelde grondsporen zijn dus eigenlijk een restgroep, waarvan alleen de sporen die laat 18^e-eeuws of 19^e-eeuws zijn, of in die tijd nog gefunctioneerd hebben, daadwerkelijk aan het molenerf gekoppeld kunnen worden.

Waterput S 386

Naast de 14^e-eeuwse waterput in het westen werd een tweede waterput ontdekt. Het gaat om een gemetselde put waarvan de koepel nog aanwezig was. Het gebruikte steenformaat is 21,5 x 11 x 5 cm. Het materiaal uit de insteek is grotendeels middeleeuws, maar het steenformaat en enkele pijpenstelen wijzen toch op een datering in de 17^e eeuw. De put is, gezien de herstelfasen, tot in de 19^e eeuw in gebruik gebleven en was zelfs tot de sloop in 2009 nog watervoerend.

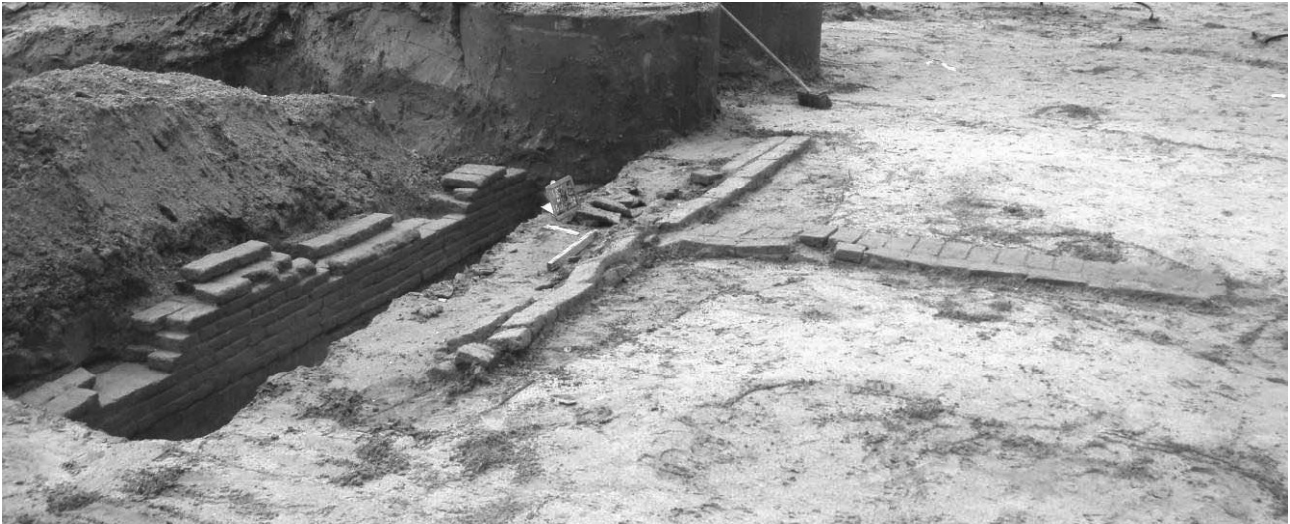

Afbeelding 78 en 79: de 17^e-eeuwse waterput. Links in relatie tot het grondspoor van de 14^e-eeuwse waterput, rechts een blik in de koepelconstructie. De koepel was verstevigd door gewelfribben.

In het westelijk deel van de opgraving bevond zich een bakstenen ‘bak’ (S 352) parallel aan de stadsmuur. De omschrijving ‘kleine kelder’ zou ook van toepassing kunnen zijn.

Het gaat om een constructie van 5 meter lang en 1,80 meter breed. De bewaard gebleven diepte was 50 cm. De muren zijn steensdik (baksteenformaat: 25 x 12 x 5 cm). Het woord bak of kelder staat tussen aanhalingstekens omdat het in wezen over twee parallelle muren gaat. De constructie bevat ook geen vloer. Precies in het midden is aan de zuidkant een muur S 351 er haaks op gemetseld met een lengte van 2,40 m. Het geheel is ingegraven geweest. De vorm doet vermoeden dat het om een mestbak gaat, al is de functie van de dwarsmuur dan niet geheel duidelijk.

De bak was gevuld met bouwpuin, waaronder baksteen en golfpannen. De vulling bevatte daarnaast ook relatief veel aardewerk en kleipijpen. Onder het aardewerk vinden we veel roodbakkerend materiaal (potten, grappen, borden, melkkannen etc.), maar ook een baardmankruikje, majolica, vroege faience en een stuk van een witbakkerend spaarvarken. De datering van het complex ligt ongeveer in het derde kwart van de 17^e eeuw. Dat betreft de vulling en daarmee het buiten gebruik stellen van de bak. De aanleg ervan zou op grond van het steenformaat in de vroege 17^e eeuw geplaatst kunnen worden.

Afbeelding 80: de mestbak (?) S 352, bestaande uit twee parallelle muren met een muur er dwars op.

Afbeelding 81: voorbeelden van 17^e-eeuws aardewerk uit "mestbak" S 352: een late Frechense baardmankruik, een stukje majolica, een stukje spaarvarken, een slibversierde kom en een kleipijp met een anker met de intialen E? S als hielmerk (hieronder).

Puinkuil **S 153** is een ronde kuil met een diameter van 1,80 m en een diepte van 60 cm. Deze kuil had een vulling met puin van bakstenen, holle en bolle pannen, vensterglas en mortel. De kuil bevatte verder zeer veel botmateriaal en aardewerk.

Het merendeel hiervan bestaat uit roodbakkend aardewerk. Dit komt voor in onder meer grappen, pispotten, een komfoor en Ochtruper slibversierde borden. Daarnaast komt witbakkend aardewerk voor, majolica en een scherf faïence. Aan steengoed zijn er een Westerwaldse pispot en een kruik en verder veel ouder materiaal. Enkele pijpenstelen completeren het geheel. De datering van het complex ligt in de tweede helft van de 17^e eeuw.

*Afbeelding 82: gerestaureerde Friese (?)
witbakkende melkkan uit spoor 146*

Puinkuil **S 146** is een rechthoekige kuil van 185 x 65 cm. Het jongste materiaal uit dit spoor dateert uit de 18^e eeuw. Het enige complete object is een witbakkende melkkan met een hoogte van 27 cm.

S 151 is een rechthoekige puinkuil van 1,20 m x 70 cm. Aan vondstmateriaal vinden we onder andere een wijnfles, kleipijpen, roodbakkende pispotten en een klein schenkkommetje, Westerwald-steengoed en faienceborden. Opvallend zijn fragmenten van spreukborden. Op het meest complete stuk staat te lezen: “(soo gee)ft (het w)ijf”. Het is een bord uit een serie van zes die als huwelijkscadeau werd aangeboden. De volledige serie luidt:

1. Gij manne fijn	2. die tuis wil sijn	3. in rust en vree
4. soo geeft het wijf	5. den broek ant lijf	6. en wammis mee.

Vlakkbij, op Nieuwstad 61 werd enkele maanden voor het Coberco-onderzoek nog een completere serie van borden met deze tekst gevonden. De datering van deze kuil is late 18^e eeuw.

Afbeelding 83: vier spreukborden uit Nieuwstad 61 en rechts het exemplaar uit Nieuwstad 69 op dubbele grootte.

In de dichtgegooide stadsgracht tegen de veldzijde van de stadsmuur, op perceel 435, werd in de 19^e eeuw een beerputje (**S 12**) gegraven. Dit putje was opgebouwd uit dakpannen, terwijl de zuidwand werd gevormd door de onderste meters van de dan reeds gesloopte stadsmuur. Uit de put kon weinig vondstmateriaal worden verzameld vanwege de instabiliteit van het meters hoge profiel. Toch is er genoeg materiaal om tot een goede datering te komen. Onder het vondstmateriaal vinden we enkele 18^e-eeuwse scherven, maar ook jonger materiaal. Tot deze laatste categorie behoren o.a. een roodbakkende, bijna complet vierkante test en een witbakkende scherf. Voor een scherpe datering zijn we echter afhankelijk van het industriële witte aardewerk, waaronder een kom van *pearl ware* (datering eerste kwart 19^e eeuw). Jongere vondsten ontbreken.

10.2.3 Sporen uit de tijd van de Isendoornkazerne

Sporen uit de tijd van de kazerne (na 1856) zijn uitermate schaars. Overtuigende sporen van het manegegebouw, vermoedelijk een licht geconstrueerde hal met een stenen gevel aan de Nieuwstadzijde (zie afbeelding 55), zijn niet gevonden. Ook van de stallen is niets teruggevonden. De gebouwen moeten zeer ondiep gefundeerd zijn geweest. Het eerste vlak in werkput 5 en 6 lag slechts enkele decimeters onder het maaiveld. Slechts enkele structuren in dit vlak dateren uit de kazernetijd.

Puinstrook S142 en puinkuil S143.

Deze twee sporen vormen een eenheid. Het gaat om een pal noord-zuidlopende strook van 1,20 m breed en een meter diep met daar aan vast een vierkante kuil van 3 x 2,80 meter. In het eerste spoor werd een porseleinen Kangxi bordje (kapucijnerwaar met lange lijs) gevonden dat dateert uit de periode 1662-1722, in de kuil een slibversierde kop uit de 18^e eeuw. Waarschijnlijk kunnen we in dit geval qua datering weinig met de schamele vondsten. De enige kadastrale link is namelijk de grens tussen stallen en manege van de Isendoornkazerne (zie afbeelding 68), waarmee het sloopspoor zelf 20ste-eeuws is en de gesloopte muur 19^e-eeuws. Of de muur iets met de stal of manege te maken heeft gehad is niet duidelijk.

Gemetselde bak S 179

Pal naast puinkuil S 143 werd een gemetselde bak gevonden van 2,40 x 1,20 m. Het metselwerk en het cement doen laat 19^e-eeuws aan. De bak moet in ieder geval van voor de Coberco-tijd dateren. Daarmee kan het bijna niet anders dan dat hij te relateren is aan de manege. Wellicht gaat het hier om een paardendrinkbak.

11. Samenvatting

Eind 2008 werd het uit 1938-1966 daterende kantoor- en laboratoriumgebouw van de Coberco gesloopt om ruimte te maken voor nieuwbouw. Het gaat om het project Kruittorenplein, waar op de begane grond winkels en op de verdiepingen 37 appartementen en 4 penthouses zullen worden gebouwd. Het gehele complex wordt onderkelderd in verband met de aanleg van een ondergrondse parkeergarage. Omdat de plek een hoge en zeer hoge archeologische waarde had, werd er na de sloop archeologisch onderzoek verricht.

Geologisch bevindt de locatie zich aan de westrand van het Zutphense rivierduinencomplex, dicht bij de top onder de Nieuwstadkerk. Net ten westen van deze kerk, aan de Dieserstraat werd een erf uit de Laat-Romeinse tijd opgegraven. Ook bij het Coberco-project werden resten uit deze periode teruggevonden in de akkerlaag, waaronder een rand van een glazen beker (type Isings 96). In de akkerlaag werden echter ook oudere resten teruggevonden. Het oudste aardewerk dateert uit de Vroege Bronstijd (wikkeldraadaardewerk, ca. 2000-1800 v. Chr.). Concrete nederzettingssporen uit deze periode zijn echter niet gevonden. Dit geldt wel voor de late IJzertijd. Uit deze periode zijn zowel kuilen als paalsporen aangetroffen, al is er in de paalsporen geen duidelijke structuur van bijvoorbeeld een boerderij te herkennen. Toch moeten we hier op de rand van een erf zitten. De vroege middeleeuwen zijn alleen vertegenwoordigd in de vorm van losse vondsten.

De eerste grondsporen na de late IJzertijd dateren pas weer uit het midden van de 13^e eeuw. Ook hier gaat het weer om randverschijnselen van een erf. Het gaat om enkele paalsporen die geen deel lijken uit te maken van een configuratie en enkele kuilen. Twee van die kuilen zijn lang maar redelijk smal (lengtes resp. 9 en 11 meter). De functie ervan is onduidelijk.

Het erf is duidelijk gerelateerd aan de stichting van de Nieuwstad in ca. 1230/50. Deze nieuwe stad viel niet onder het Zutphens stadsrecht hoewel ze er tegen aan was gebouwd. De Nieuwstad was voorzien van een aarden omwalling en had een planmatig uitgelegd stratenpatroon met vierkante woonblokken. De begrenzing van het 13^e-eeuwse erf is niet geheel duidelijk. Deze situatie veranderde rond 1300. Op het voormalige achtererf verrijst dan een nieuw erf, met een waterput die dendrochronologisch gedateerd is op 1301. Op dit erf staat een boerderij die is opgetrokken uit aardvaste houten stijlen en leem. De bouwwijze doet denken aan de 12^e-eeuwse Gasselte B-huizen, de vorm gaat meer in de richting van de wat vierkantere hallenboerderijen waarvan de oudste voorbeelden uit de 15^e eeuw dateren. De boerderij had een deel met een lemen vloer die twee maal opnieuw is gelegd. Aan de zijde van de waterput bevonden zich twee haarden. Om de deel heen lagen waarschijnlijk stalboxen onder de schoren: hier werd geen leemvloer gevonden. Ten oosten van de boerderij lag een erfscheidingsgreppeltje. Het vóórkomen van boerderijen binnen de middeleeuwse stad is een tamelijk nieuw gegeven. Kadastraal onderzoek en enkele archeologische waarnemingen geven een beeld van de middeleeuwse Nieuwstad als een stadsdeel waarvan de kern bebouwd was, maar waarvan de randzones open waren en een agrarische functie hadden binnen de stadsmuren. In de 15^e eeuw werden in deze lege zones onder meer twee conventen gesticht. Het boerenerf houdt op te bestaan rond 1350. Mogelijk is er een relatie te leggen met de pestepidemie in 1349.

Op het achterterrein heeft nog een tweede erf gelegen, ten oosten van het eerder genoemde erfscheidingsgreppeltje. Langs de westelijke zone van dit erf lag een aantal diepe beerkuilen, overigens zonder veel gave artefacten. Ook lag er, onder de westgevel van het Isendoornklooster, een waterput. Het grootste deel van dit erf viel helaas buiten het opgravingsareaal.

Op dit oostelijke erf lag bovendien een brouwoven. Deze is bijzonder omdat het opgaand werk tot bijna twee meter hoog bewaard is gebleven. Hierdoor weten we dat de oven in feite een klein overdekt, losstaand brouwhuisje was. De ingang ervan lag beschut omdat hij onder de weergang van de stadsmuur lag. De rest van de werkbak had opgaand muurwerk dat was voorzien van een tongewelf. De oven zelf mondde waarschijnlijk uit in een brede schoorsteen, mogelijk voorzien van een koepel met rookuitlaat.

In 1312 werd de Nieuwstad bij Zutphen gevoegd en kreeg dit stadsdeel een bakstenen stadsmuur. De boerderij kwam hiermee binnen deze stadsmuur te liggen. Om deze muur te kunnen bouwen moest de oude wal, bestaand uit rivierduinzand en bekleed met leem, geslecht worden. Het zand kon niet worden teruggeworpen in de gracht waar het oorspronkelijk vandaan kwam, aangezien de gracht gewoon in gebruik bleef rond de nieuw te bouwen stadsmuur. Daarom werd het zand gebruikt als ophogings- en egalisatiemateriaal binnen de muren. In de Coberco-opgraving werd deze laag aangetroffen rónnd de boerderij.

Dát de stadsmuur gebouwd wordt op het moment van de samenvoeging met Zutphen in 1312 is een goed gefundeerd vermoeden. Historisch bewijs voor de bouw van de muur in en kort na dat jaar ontbreekt. Bij een opgraving aan de westkant van de Kruittoren werd eerder al aardewerk uit het eerste kwart van de 14^e eeuw gevonden in de vulling van de insteek van de muur. Nu werden slechts twee bijna-steengoedscherven gevonden in de insteek. In de vleilaag van de muur aan de veldzijde werd eveneens een wat gesleten Osnabrückse penning van Conrad II Rietberg gevonden (1270-1297). De scherven en muntvondst sluiten een datering van de muur kort na 1312 niet uit. Van de muur is 29 meter lengte gedocumenteerd; een oostelijk deel van 12 meter en een westelijk deel van 17 meter. De steunberen en de muur zijn in een bouwfase tot stand gekomen waarbij eerst de steunberen werden gemetseld en daarna de muur er langs werd opgetrokken. Opvallend zijn de diverse partijen stenen met variatie in diktes (6 tot 8 cm) die gebruikt zijn.

De muur stond als verdedigingswerk niet op zich zelf. Op de hoeken werden vierkante torens gebouwd; de (later zo genoemde) Kruittoren en Blanckentoren en langs de muur lagen halfronde waltorens. Aan de veldzijde bevond zich een ca. 27 meter brede gracht. Aan de overzijde van die gracht bevond zich een aarden wal die voorzien was van een bakstenen keermuur. Op die wal werd ook een 14^e-eeuwse leeflaag waargenomen. Aangezien de smalle strook niet geschikt was voor permanente bewoning kan gedacht worden aan de locatie van een ambachtelijke activiteit. Mogelijk werden hier schepen gebouwd. Voor middeleeuwse scheepsbouw aan de rand van de Nieuwstad bestaan schriftelijke aanwijzingen. Rond de stad werd de Berkel als een grachtenstelsel gereguleerd. Een constant bovenstrooms waterpeil was nodig voor de watermolens en vanuit defensief oogpunt. Eenmaal de stad uit werd de Berkel omgebogen richting noorden via een oude IJsselmeander op de Mars (Olde Diep en Polbeek). De wal vormde de harde grens tussen grachtenwater en de “uitgaande” Berkel. Of de wal ook een bewust defensief aspect had is niet bekend. Feit is wel dat hij in de 16^e eeuw (1532/33 tijdens de Gelders Habsburgse oorlogen) een nieuwe functie kreeg als contrescarpwal zonder dat hij wezenlijk hoefde te worden gewijzigd. Op de hoek van de wal, voor de Kruittoren, werd toen een rondeel gebouwd met de naam Kostverloren. Het rondeel en de buitenste grachten werden in 1612 resp. gesloopt en gedempt om plaats te maken voor de hoofdwal van de nieuwe vestingwerken.

De stadsmuur zelf kreeg vermoedelijk in 1532/33 een flinke opknapbeurt. Het hele muuroppervlak aan de veldzijde werd vervangen door een baksteenschil onder een licht schuine hoek. Ook nu werden weer diverse partijen stenen verwerkt in consequent kruisverband. Deze muur heeft het in de Tachtigjarige Oorlog tussen 1572 en 1591 flink te verduren gehad. De daarop volgende vertering in de eeuwen erna gaven de muur aan de veld(gracht)zijde een sterk pokdalig uiterlijk.

In het begin van de 15^e eeuw vindt er een drastische verandering plaats op het terrein. In het 14^e-eeuwse huis van Herbert van Isendoorn werd een vrouwenconvent gesticht dat gewijd was aan Maria Magdalena. Dit complex breidde zich gaandeweg uit richting Kruittoren. Het westelijke deel was een kloostertuin, omgeven door een muur. In het oostelijke deel van de opgraving werd het meest westelijke deel van de hoofdbebouwing teruggevonden. Dit deel is secundair (gedeeltelijk) onderkelderd, waarschijnlijk in de 16^e eeuw. Deze kelder had kruisgewelven.

Een opvallend fenomeen is de grondboog onder de noordwestelijke hoek van het gebouw. Deze is over de brouwoven heen gebouwd. De brouwoven kreeg met de bouw van het klooster een nieuwe functie, namelijk die van beerput. Het ovengedeelte lag voor de helft binnen het kloostergebouw, de rest lag erbuiten. De holle, nog grotendeels intacte ruimte kon zo van binnenuit benut worden. De enige aanpassingen bestonden uit het aftoppen van de vermoedelijke schoorsteen van de oven en het

verwijderen van de stookvloer van de oven, waardoor vocht beter in de grond kon trekken. In de beervulling van de brouwoven werden onder andere vele textielresten en 15^e-eeuws aardewerk gevonden.

Ten westen van het gebouw lag een breed gemetseld 15^e-eeuws riool. We weten uit onderzoek in de rioolsleuf onder het aangrenzende Stationsplein (2006) dat onder de huidige straat de bijbehorende beerkelder ligt. Deze is tot nog toe intact gebleven en is dus niet verder onderzocht. Het riool liep in noordelijke richting, waar hij op de stadsmuur stuitte. Ter plekke werd een smal kanaal in de muur gehakt, waardoor het riool kon afwateren op de stadsgracht.

Als de (protestante) Staatse troepen van Maurits de stad in 1591 innemen, heeft dat voor het Isendoornklooster grote gevolgen. Het geluk voor de vrouwen is dat ze bijna allemaal afkomstig zijn uit de meest vermogende families van de stad. Hoewel het klooster officieel ontmanteld wordt, mogen de vrouwen er tot hun dood blijven wonen. Het gebouw kreeg intussen nieuwe functies. De gebroeders Hemony goten er hun beroemde klokken. Verder deed het gebouwencomplex dienst als gilدهuis, koperslagerij en er werd textiel geproduceerd. In 1616 werd dwars door het kloostergebouw heen een poort gemaakt in het verlengde van de Nieuwstad.

In de 18^e eeuw bestond een deel van het opgegraven terrein uit tuinen die bij een molen hoorden, die net buiten de stadsmuur lag. De watermolen wordt voor het eerst vermeld in 1758 en werd gebruikt als smeed-, slijp-, koffie-, rasp- en snuiftabakmolen. De locatie van de molen zelf is verstoord door de aanleg van de noordelijkste kelder van het Cobercogebouw.

Het andere deel hoorde bij een wolweverij. Deze lag grotendeels binnen het oude klooster, maar er hoorden ook schuren bij die erbuiten lagen. Van deze schuren zijn paalsporen en vloeren gevonden die overeenkomen met de kadastrale situatie uit 1832. In het onbebouwde stukje op het perceel van deze wolweverij bevonden zich een koelkuil met lemen wand en een gemetselde beerput. Deze laatste is rond en heeft een overloop in het middeleeuwse riool. De put is waarschijnlijk reeds in de 17^e eeuw gebouwd. Dit geldt ook voor een gemetselde waterput op het terrein van de molen.

Intussen is ook de gracht buiten de stadsmuur aan veranderingen onderhevig. Als in de vroege 17^e eeuw de vestingwerken worden aangelegd, vervalt daarmee in wezen de functie van de gracht. In de praktijk blijven zowel de gracht als de stadsmuur nog eeuwen daarna in gebruik. Opvallend is echter dat deze vanaf de vroege 17^e eeuw al dichtslibt. Dit proces ging sindsdien gestaag door. Blijkbaar werd de gracht niet meer schoongehouden. Rond 1800 wordt het laatste stukje aan de noordzijde gedempt. Alleen een smalle sloot verbond de westelijke binnengracht nog met de noordelijke gracht ten oosten van de straat Nieuwstad. Ook de stadsmuur ter plekke werd grotendeels gesloopt tot er hooguit een tuinmuur overbleef. In 1832 is er een perceel met tuinen op de gedempte gracht en aan beide zijden van de stadsmuur.

In 1856 vond er weer een grote verandering plaats op het terrein. In deze periode nam de cavalerie zijn intrek in het gebouw. Hiervoor werd de middeleeuwse opgegraven kloostervleugel gesloopt. Op het voormalige tuinencomplex werden de manege en stallen van de kazerne gevestigd. De stallen lagen in een L-vorm om de manege heen. Archeologisch is de grens tussen stallen en manege waarschijnlijk waargenomen als een uitbraaksleuf. Ook een drinkbak lijkt te koppelen te zijn aan deze periode. Verder heeft deze militaire episode geen sporen nagelaten.

In 1938 werd begonnen met de bouw van het Coberco-pand. In 1949 is het pand nog uitgebreid. De verstoringen in het opgegraven deel dateren uit 1938. Het gaat om kelders en grote betonnen poeren met een doorsnede tot twee meter.

Voor het bouwrijp maken van het terrein zijn alle fundamenten op het terrein verwijderd. Alleen twee fragmenten van de middeleeuwse stadsmuur zijn gespaard gebleven. Dit is het resultaat van onderhandelingen die direct na de onverwachte vondst van de muren zijn gestart (zie paragraaf 2.2). De gemeente Zutphen stelde de financiële middelen ter beschikking om behoud van een deel van de stadsmuur mogelijk te maken. De twee delen, van elk 3,5 meter lengte en een gewicht van 28.000

kilo elk, zijn tijdelijk naar de overzijde van de Nieuwstad, in de tuin van het Baudartius College, verhuisd en op 23 juni 2009 weer teruggeplaatst op de begane grond van de winkelruimte. Een indrukwekkend en tastbaar stuk historie bleef zo ter plaatse behouden voor de toekomst.

Afbeelding 84 (links): het optakelen van één van de stukken stadsmuur voor transport naar de tuin van het Baudartius College op 27 januari 2009.

Afbeelding 85 (rechts): op 23 juli 2009 zijn de muren weer teruggeplaatst op de begane grond van de nieuwbouw.

Afbeelding 86 en 87: feestelijke onthulling van de stadsmuur voor de toekomstige bewoners en betrokkenen op 23 juli 2009 in aanwezigheid van wethouder Rik de Lange.

12. Conclusie

In de conclusie worden nog een keer de in het PvE geformuleerde vragen in herinnering gebracht en beantwoord aan de hand van de opgravingsgegevens.

- Zijn er prestedelijke bewoningsfasen in het onderzoeksgebied aanwezig? En zo ja uit welke periode(n) en zijn er nog structuren te herkennen? Zo ja, wat is de functie en lay-out van deze structuren?

Er zijn inderdaad prestedelijke sporen aangetroffen in het onderzoeksgebied. In de akkerlaag werden scherven aangetroffen uit de prehistorie (vroeg Bronstijd, late IJzertijd), laat-Romeinse tijd, vroege en volle Middeleeuwen. Grondsporen lijken voorbehouden te zijn aan de late IJzertijd. De dichtheid aan kuilen en paalsporen doen vermoeden dat we aan de rand van een erf zitten, maar echte gebouwstructuren zijn niet met zekerheid waargenomen. De vondsten uit de laat-Romeinse tijd horen stellig bij een reeds bekende nederzetting aan de Dieserstraat.

- Is er sprake van een aanzet tot bewoning direct voorafgaande aan de planmatige stichting van de Nieuwstad? (aanwijzingen onderzoek Kruittoren 2006)

De oudste middeleeuwse bewoningssporen –in de vorm van kuilen- dateren uit het midden van de 13^e eeuw, dus tijdens of na de planmatige stichting van de Nieuwstad in ca. 1230/50. Deze sporen geven echter weinig inzicht in de lokale verkaveling of bebouwing.

- Waar concentreert de bewoning zich en zijn er structuren te herkennen?

In het eerste decennium van de 14^e eeuw wordt er een boerderij gebouwd op het oostdeel van het opgegraven perceel. Het gaat om een volledig houten boerderij met aardvaste stijlen en een waterput die waarschijnlijk een tufstenen opbouw heeft gekend. Rond 1350 wordt de plek verlaten – mogelijk in verband met de pestepidemie van 1349- en wordt er tot in de 20ste eeuw niet meer gebouwd op de plek. Een tweede perceel lag aan de westzijde maar lijkt pas aan het einde van de 14^e eeuw bebouwd te zijn.

- Zijn er sporen aanwezig die wijzen op de aanwezigheid van een scheepswerf in de buurt of van activiteiten die met deze scheepswerf verband houden? (oa. Kruittoren 2006, Lokenstraat 2001)

Op het terrein zijn enkele breeuwsintels aangetroffen. De locatie lag echter aan een verdedigingsgracht waarbuiten een wal lag. Ten westen van die afgeplatte en met baksteen beschoeide wal werd de Berkel richting noorden afgeleid. Als er scheepsbouwactiviteit is geweest, dan is die op die walstrook te verwachten. Er is wel een waarneming gedaan op de betreffende wal. Op de wal werd een 14^e-eeuwse bewoningslaag aangetroffen. Aangezien het ondenkbaar is dat hier woonhuizen hebben gestaan, is de laag – die zeer veel aardewerk bevatte- mogelijk te relateren aan ambachtelijk gebruik. Concrete aanwijzingen voor scheepsbouw zijn echter niet aangetroffen.

- Wat is het paleoreliëf van dit deel van de stad?

De vindplaats bevindt zich op de noordwestelijke rand van het Nieuwstad-rivierduin. De lage delen zijn langs de hoogtelijnen vergraven door grachten. De gemeten NAP-hoogten van het schone zand variëren van 6.67+ aan de grachtkant tot 7.51+ NAP aan de zuidkant van het terrein. Dit klopt vrij aardig met het verwachte beeld op de bestaande paleoreliëfkaart.

- Correspondeert het beeld van de bouw en datering van de stadsmuur en slechting van de aarden wal zoals beschreven in ZAP 26 met de stratigrafie ter plaatse?

Er is niets dat dit beeld tegenspreekt. In de vlijlaag van de muur werd een munt gevonden met een sluitdatum van 1297, hetgeen een veronderstelde bouw van 1312 niet tegenspreekt. Ook de twee (!) bijna-steengoed scherven uit de insteek van de muur dateren uit de eerste kwart van de 14^e eeuw en ondersteunen de datering. Voor de datering kort na 1312 zijn vooral de historische data doorslaggevend: vanaf 1312 valt de Nieuwstad onder Zutphens stadsrecht en de plicht / het recht een bakstenen muur te bouwen.

Over het slechten van de aarden wal ten tijde van de bouw van de stadsmuur kan worden opgemerkt dat in één van de profielen een maximaal 45 cm dikke zandlaag met leemlensjes werd aangetroffen. De laag was aanwezig om de 14e-eeuwse boerderij die op dat moment nog in gebruik was. Deze

laag –met 13e-eeuws materiaal- vormt een scheiding tussen de 13e en 14e eeuw, en representeert een egalisatielaag van de grond van de aarden omwalling uit ca. 1250. Het lijkt dezelfde laag die bij eerder onderzoek op het Stationsplein en Kruittoren (2006) ook is aangetroffen.

- Zijn er nog bouwfaseringslagen in de muur aan te tonen? (zie ZAP 26)

Er zijn zeker bouwfaseringslagen aantoonbaar in de muur. De muur is in twee opeenvolgende fasen gebouwd: eerst bouwde men de steunberen, waarna de veldzijde van de muur er voorlangs werd opgetrokken. Deze faseringslaag was bij eerder onderzoek ook vastgesteld en wordt ook nu bevestigd. Een belangrijke bouwfase betreft de buitenzijde (veldzijde) van de muur. Er is een steensdikke schil van diverse formaten en diktes kloostermoppen in kruisverband onder een licht schuine hoek aanwezig die zeer waarschijnlijk te relateren is aan de verbetering van de vestingwerken in 1532/33 tijdens de Gelders-Habsburgse oorlogen. Het inboetwerk van kleine baksteenformaten suggereren herstellingen na de middeleeuwen, bijvoorbeeld na de 80-jarige oorlog, toen de Spanjaarden de stad tot twee maal toe (1572 en 1583) via deze kant van de stadsmuur binnen vielen na felle beschietingen met kanonnen.

- Wat is de datering van de dempingslagen van beide grachten?

Er is slechts één gracht aangesneden. Deze gracht hoort als oudste gracht bij de stadsmuur en daarvoor bij de eerste omwalling. De buitenste grachten bevinden zich ten noorden van het plangebied. Op grond van de kadastrale minuut van 1832 is al duidelijk dat het betreffende stuk gracht al vóór dat jaartal moet zijn gedempt, omdat er dan al tuinen op liggen. Slechts een slootje tussen een westelijk en oostelijk deel van de binnengracht resteerde nog. Op grond van archeologische vondsten dateert de jongste vulling uit het eerste kwart van de 19^e eeuw. Onderliggende dempingslagen dateren zelfs al uit de 17^e en 18^e eeuw. Dit was mogelijk omdat de gracht met de bouw van de vestingwerken ter plaatse rond 1612 als defensiewerk eigenlijk achterhaald was en tot binnengracht werd. Het dempingsproces in deze eeuwen ging geleidelijk en is geen geplande actie geweest zoals de demping van het grootste deel van de binnengrachten in de 19^e eeuw.

- Zijn er sporen van de 16^e-eeuwse tussenwal aanwezig? En was deze met steen bekleed? (zie kaartmateriaal Van Deventer (ca. 1565), Hogenberg (1572/88) en Zutphen op d'Perspective (1600).

Er zijn in de opgraving zelf geen sporen van een 16^e-eeuwse tussenwal gedocumenteerd. De betreffende wal is in de 14^e eeuw aangelegd, en in die tijd ook voorzien van een bakstenen keermuur. Deze keermuur is, net als bij de opgraving Stationsplein in 2005, teruggevonden. De wal is wel opgenomen in het 16^e-eeuwse vestingsysteem. Voor de Kruittoren werd in 1532/33 een rondel, later genaamd 'Kostverloren', aangelegd.

- Is er sprake van bewoning na de bouw van de stadsmuur en voor het ingebruikname van het terrein als tuin van het Isendoornklooster?

Na de bouw van de stadsmuur heeft de 14^e-eeuwse boerderij nog zeker een generatie lang bestaan. Na ca. 1350 bleef het terrein lange tijd leeg en werd uiteindelijk in de 15^e eeuw deel van de kloostertuin.

Naast / onder de muur van het Isendoornklooster werd een bierbrouwoven gevonden die dateert van rond 1400 of wat eerder. Deze oven hoorde ongetwijfeld bij een huis, maar dit viel buiten het opgravingsgebied. Wel werd een waterput gevonden die bij dit 'brouwers' erf gehoord zal hebben. In de 15^e eeuw werd de brouwoven als beerput geïntegreerd in de westvleugel van het klooster.

- Zijn er sporen aanwezig die wijzen op het gebruik van het terrein als kloostertuin en zo ja wat is de datering en aard hiervan?

Directe aanwijzingen voor een tuin in de kloostertijd zelf zijn er niet. Wel is duidelijk dat het terrein enige tijd tuin is geweest vanwege de donkere grond en het voorkomen van huisjes van tuinslakken in sporen van net na de kloostertijd. Het feit echter dat er geen kloostergebouwen zijn aangetroffen

op het terrein dat op grond van oud kaartmateriaal (o.a. Johan Blaeu) de tuin zou moeten zijn, is op te vatten als een bevestiging van dit idee.

- Zijn er nog andere sporen aanwezig van het westelijk deel van het Isendoornklooster? Wat zijn de aard en gebruiksfuncties van die resten?

De funderingen van de westelijke gevel de westvleugel van het Isendoornklooster bleken nog gaaf aanwezig in de grond. In de 15^e eeuw was hier in elk geval een latrine aanwezig die loosde op de beerput (voormalige brouwoven). In de 16^e eeuw werd in de westvleugel een kelder met kruisgewelven gemaakt, terwijl deze kelderruimte waarschijnlijk in de 18^e eeuw nog verder werd opgedeeld. Ten westen van de kloostervleugel liep een 15^e-eeuws riool, afkomstig van een andere beerput onder de Stationsstraat. Wat de functie van de westelijke vleugel was is niet te zeggen. Er zijn, behalve de beerputten, geen archeologische indicatoren van gebruik gevonden. De aanwezigheid van beerputten geeft wel aan dat hier meer alledaagse zaken afspeelden. In de Christelijke symboliek is het westen ook minder gewijd dan het oosten. In het oostelijk deel van het klooster stond de kapel en lag het kerkhof. In het meest westelijke deel van de opgraving werd een losse 15^e-eeuwse poer gevonden. Waartoe het behoorde is onbekend.

- Zijn er nog sporen aanwezig van de manege van de cavalerie?

De stallen van de manege zelf lagen grotendeels ten zuiden van het opgravingsterrein. Aangezien ze echter als een L de manege omsloten bestond de kans dat er toch resten aanwezig zouden zijn. In het westelijke gedeelte van de opgraving werd een noord-zuid lopende uitbraaksleuf gevonden die mogelijk met de stallen is te associëren. Ook is er een gemetselde bak uit de late 19^e of vroege 20^e eeuw gevonden die mogelijk aan de manege is te relateren. De sporen zijn echter uiterst schamel. Vermoedelijk was het complex licht en ondiep gefundeerd.

13. Literatuur

- Barwasser, M. & M. Smit 1997: Acht eeuwen tussen twee stegen. Archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek in Kampen. (Ede)
- Beuningen, H.J.E. van, A.M. Koldewij & D. Kicken 2001: Heilig en profaan 2. 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties. *Rotterdam Papers* 12 (Cothen)
- Bos, J.M. & E.M. C.F. Klijn 1985: Nederlands openluchtmuseum (Zutphen)
- Bosch, F. ten, M. Groothedde & B. Groenewoudt 1997: De archeologie van 'het Swormink' – Over bewoningsexpansie en –continuïteit in Colmschate (gem. Deventer), in: *Westerheem* 46-6, (Amsterdam), 22-40.
- Bouwmeester, H.M.P., H.A.C. Fermin & M. Groothedde 2008: Geschapen landschap. Tienduizend jaar bewoning en ontwikkeling van het cultuurlandschap op de Looërenk in Zutphen. (Den Bosch / Zutphen)
- Braven, A. den, J. Zuyderwyk & H.A.C. Fermin: De diepte in. Een kelderopgraving in de IJlandpanden, Houtmarkt 67-71 te Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 10
- Crowfoot, E, F. Pritchard & K. Staniland 2001: Textiles and clothing 1150-1450 (Londen, 2e druk)
- Doornink-Hoogenraad, M.M. & Th. Rothfusz 1983: Historische stedenatlas van Nederland deel 3: Zutphen (Delft)
- Engen, H. van 2006: De derde orde van Sint Fransiscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie. (V.U. Amsterdam)
- Fermin, H.A.C. 2002: Via de Kromme Elleboogsteeg naar de Lokenstraat. Archeologisch onderzoek naar de historie van een huisperceel in de Nieuwstad. *Nieuwsbrief Monumentenzorg* 5 (Zutphen) 7-11
- Fermin, H.A.C & M. Groothedde 2006a: Het diftarproject in Zutphen. 25 verhalen uit de middeleeuwse stad. *Zutphense Archeologische Publicaties* 23
- Fermin, H.A.C. & M. Groothedde 2006b: Chamaven op de Nieuwstad. Een Frankisch erf en de overgang van hout- naar baksteenbouw in de late middeleeuwen aan de Isendoornstraat in Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties* 25
- Fermin, H.A.C & M. Groothedde 2006c: Tussen de Schullentoren en de Kruittoren. Archeologisch onderzoek bij de westelijke stadsmuur van de Nieuwstad tijdens de herinrichting van het Stationsplein te Zutphen in 2006. *Zutphense Archeologische Publicaties* 26
- Fermin, H.A.C & M. Groothedde 2008: Doesburg Diachroon. Bewoningsgeschiedenis in de Korte Koepoortstraat te Doesburg van prehistorie tot heden. *Doesburgse Archeologische Publicaties* 3
- Fermin, H.A.C. & Groothedde, M. 2008: IJzertijd tussen Bajes en Wambuis. Archeologisch onderzoek op het Jeugdgevangensterrein in Zutphen *Zutphense Archeologische Publicaties* 46
- Frijhoff, W.Th.M.1989: Zutphens geschiedenis, 1591-1814. In: W.Th.M. Frijhoff *et al.*: *Geschiedenis van Zutphen*. (Zutphen)
- Goubitz, O. C. van Driel-Murray & W. Groenman-van Waateringe 2001: Stepping through time. Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800. (Ede)
- Groothedde, M. 1998: Gemeentelijk archeologisch onderzoek aan de Isendoornstraat. *Jaarboek Wijnhuisfonds* 1997, 38-44

- Groothedde, M., 1999. Van straten, muren en poorten. Archeologische waarnemingen bij rioleringswerkzaamheden en de opgraving aan de Waterstraat in Zutphen anno 1998 en 1999. In: Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre, deel XC. 191-197
- Groothedde, M. 2005: Grachten, wallen en Berkelwater in de fietsenkelder. Verslag van archeologische waarnemingen en documentatie in de bouwput van de ondergrondse fietsenkelder onder het Stationsplein. *Zutphense Archeologische Publicaties* 12
- Harenberg, E.J. 1997: Jaarverslag 1996 Archeologische Werkgroep. *Stad en Ambt Doesborgh* 14
- Hendriksen, M. 2004: Afgedamd en afgedankt. Metaalvondsten uit twee middeleeuwse nederzettingen in Leidsche Rijn. *Utrechtse materiaalcatalogus* 1 (Utrecht)
- Henkes, H.E. 1994: Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen, 1300-1800. *Rotterdam Papers* 9
- Hermsen, I. 2007: Een afdaling in het verleden. Archeologisch onderzoek van bewoningsresten uit de prehistorie en de Romeinse tijd op het terrein Colmschate (gemeente Deventer). *Rapportages Archeologie Deventer* 19
- Kicken, D., A.M. Koldewij & J.R. ter Molen 2000: Bibliografie H.J.E. van Beuningen en "middeleeuwse gebruiksvoorwerpen uit een particuliere collectie". In: D. Kicken, A.M. Koldewij en J.R. ter Molen (red.): Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen. *Rotterdam Papers* 11 (Rotterdam), p. 37-44
- Kortekaas, G.L.G.A & H.T. Waterbolk 1992: De opgraving. In: P.H. Broekhuizen, H. van Gangelen, K. Helfrich, G.L.G.A. Kortekaas, R.A. Alma & H.T. Waterbolk (red.): *Van boerenerf tot bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen.* (Groningen)
- Lensen, L.W. & W.H. Heitling 1983: Stad in de middeleeuwen. Dagelijks leven in Zutphen (Zutphen)
- Lubberding, H.H.J. 1998: Onderzoek van het noordelijke bijgebouw. In: N. Herweijer, H.H.J. Lubberding & J. de Vries (red.): *Zusters en 2 beken. Graven naar klooster Ter Hunnepe.* (Deventer)
- Rutte, M. 2002: Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw). (Zutphen)
- Scholten, F. 2006, J. Werner (red.): Historische plattegronden van Nederlandse steden. Gelderland deel 8.3. De steden van Achterhoek en Liemers: Bredevoort, Doesburg, Doetinchem, Groenlo, Lochem, Zutphen, alsmede Borculo, Eibergen, 's-Heerenberg, Laag-Keppel, Lichtenvoorde, Terborg en Zevenaar. (Lisse / Alphen aan den Rijn)
- Tolboom, M. 2006: Glazen vaatwerk van het grafveld van de Pandhof van de Sint-Servaas basiliek in Maastricht, in relatie tot overige nederzettingen- en grafvondsten. (doctoraalscriptie U.V.A.) (Amsterdam)
- Venne, A.C. van de 2008: Poken en stoken, brouwen en koken. Archeologie en geschiedenis van 100 ambachtelijke ovens. *AWN-reeks* 4 (Vlaardingen)
- Waard, F. van der 1996: Laat-middeleeuwse boerderijen in Oost-Nederland. *Jaarboek Monumentenzorg* (Zwolle)
- Waterbolk, H.T & O.H. Harsema 1980: Medieval farmsteads in Gasselte (province of Drenthe). *Palaeohistoria* XXI
- Woldring, J. 2004: Geëerd, Gedoogd, Verloren en Herwonnen. Geschiedenis van de Nieuwstadskerk in Zutphen (Giethoorn, Meppel)

Veldwerk

In alfabetische volgorde:

Chris Alewijnse, Bert Fermin, Maaïke Galema, Michel Groothedde, Sander Jansen, Eric Karssenbergh, Patrick de Keijzer, Thé Klumpenhauer (machinist), Coosje Koster, Erik Lammers, Henny Lokhorst, Ireen Los, Jaap de Nooijer, Joyce Onderstal, Diederik Rijs, Ineke Schuttelaar, Sicco Siegers, Kim van Straten, Siep Teijema, Menno Vergeer, Peter Wansink

Afbeelding 88: de opgraving van het Cobercoterrein vond hartje winter plaats. Dit betekende de nodige hinder in de vorm van regen, sneeuw en korte dagen

Afbeeldingverantwoording

Opgravingsplattegronden, locatiekaartjes, kaartbewerkingen: Sander Jansen, Coosje Koster, Bert Fermin, Michel Groothedde en Kim van Straten

Opgravingsfoto's: Bert Fermin, Kim van Straten, Diederik Rijs, Sander Jansen, Coosje Koster, Ireen Los en Michel Groothedde

Objectfoto's: Bert Fermin, Ronald Dingshof en Ireen Los

Objecttekeningen: Bert Fermin

Reconstructietekening 49: Bert Fermin

Afbeeldingsredactie: Dineke van Krimpen

Afbeelding 6: Mieke Tolboom 2006 p.63

Afbeelding 10: Goubitz 2001

Afbeelding 17: Waterbolck en Harsema 1980

Afbeelding 18: gids Openluchtmuseum Arnhem, Bos en Klijn 1985

Afbeelding 23: Crowfoot, Pritchard & Staniland 2001

Afbeelding 39 en 68: Scholten 2006

Afbeelding 54: maquette Constant Willems, foto Michel Groothedde

Afbeelding 70: site gemeente Zutphen www.zutphen.nl

Maatbalk: weergave is in cm's, tenzij anders vermeld; deze balk representeert 2 cm

Colofon:

Dit is een uitgave van de Gemeente Zutphen, Sector Ruimte, Afdeling BMA, sectie Archeologie

Harenbergweg 1, 7204 KZ Zutphen archeologie@zutphen.nl

Auteurs: H.A.C. Fermin en M. Groothedde

Redactie: M. Groothedde

Vormgeving en lay-out: H.A.C. Fermin en M. Groothedde

Titel: Het Kruittorenplein. Archeologisch onderzoek naar prehistorische, middeleeuwse en historische resten onder het Cobercogebouw, Nieuwstad 69 te Zutphen

76 pagina's (excl. bijlagen)

88 afbeeldingen

Bijlagen op cd-rom: sporenlijst en vondstdeterminatielijst

Trefwoorden: ijzertijd, Romeinse tijd, middeleeuwen, stadsarcheologie, Zutphen, klooster, stadsmuur

Onderzoeksmeldingsnummer: 31756 Onderzoeksnummer: 24735

Copyright: gemeente Zutphen 2009

Alles uit deze publicatie mag vermenigvuldigd / openbaar gemaakt worden d.m.v. welke vorm van publicatie dan ook, maar uitsluitend met voorafgaande toestemming van de uitgever.

NUR: 682

ISBN: 978-90-77587-58-4

Zutphense Archeologische Publicaties

Reeds verschenen in de ZAP-reeks:

ZAP 1

Thomas Spitzers 1998: **'Heerlijke' maaltijresten.** Faunaresten uit de 17de-eeuwse beerput van de Hof van Heeckeren te Zutphen.

ZAP 2

Thomas Spitzers 1998: **Van 's Heren Dis.** Archeologisch botmateriaal uit een 10^e-eeuwse afvalkuil in Huize van de Kastele in Zutphen.

ZAP 3

Gerre van der Kleij 2003: **Prehistorische grafvelden en tumuli rondom Zutphen.**

ZAP 4

Anja Reimer 2003: **Middeleeuwse houtwal , kenmerk voor Leesten Oost.**

ZAP 5

Jan Bosch 2004: **Het verleden in de toekomst.** De consequenties voor het Zutphens archeologisch beleid na de invoering van het Verdrag van Valletta (Malta).

ZAP 6

Jan van Oostveen 2003: **Kleipijpen uit Zutphen.** (CD-rom, met regelmatige updates)

ZAP 7

Michel Groothedde en Michel Hulst 2003: **Afval op Stand.** Keramiek en glas uit twee adellijke beerkuilen uit de Late Middeleeuwen.

ZAP 8

Marieke de Jongh, Michel Groothedde en Achim Schreurs 2003: **De gebrandschilderd-glasvondst van Zutphen.**

ZAP 9

Michel Groothedde en Harold E. Henkes 2003: **Zutphens glas zonder glans.** Glascomplexen uit archeologisch onderzoek in de binnenstad van Zutphen. (verkrijgbaar op CD-rom)

ZAP 10

Arjan den Braven 2004: **De diepte in.** Een kelderopgraving in de IJlandpanden, Houtmarkt 67-71 te Zutphen.

ZAP 11

Bert Fermin en Michel Groothedde 2005: **Laan naar Eme 2004** (LnE 101). Bewoningssporen uit de Late Bronstijd op de middeleeuwse enk Ovesthamme.

ZAP 12

Michel Groothedde 2005: **Grachten, wallen en Berkelwater in de fietsenkelder.** Verslag van de archeologische waarnemingen en documentatie in de bouwput van de ondergrondse fietsenkelder onder het Stationsplein.

ZAP 13

Erica Rompelman 2005: **Zutphen – Houtmarkt 67-69-71. Dierlijk en menselijk botmateriaal uit de Karolingische gracht.**

ZAP 14

Michel Groothedde 2005: **Verhalen uit de drek.** Drie bijzondere vondsten uit de binnengracht aan de Martinetsingel.

ZAP 15

Bert Fermin en Michel Groothedde 2005: **Onder de wortels van de Kaardebol**. Prehistorische meanders van de Schouwlaak in Zutphen.

ZAP 16

Bert Fermin 2005: **Spiekers bij laag water zeuk'n**. Archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis rond het huis "De Revelhorst".

ZAP 17

Michel Groothedde, Bert Fermin & Jeroen Krijnen 2005: **"Haickfortz huesinge war de armen in wonen"**. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar Hackforts Armenhuisjes.

ZAP 18

Bert Fermin en Michel Groothedde 2005: **Het verleden van Warnsveld verkend**. Archeologische waarnemingen bij de cunetbegeleiding rond de Bonendaal en het proefsleuvenonderzoek bij Den Bouw (Abersonplein 9) in 2004-2005 te Warnsveld.

ZAP 19

Bert Fermin en Michel Groothedde 2005: **De naakte violist die naast zijn schoenen liep**. Beukerstraat 64 - archeologisch onderzoek in een huis op de gracht.

ZAP 20

Michel Groothedde en Dineke van Krimpen 2005: **De middeleeuwen op straat. 1** Rioolvervangingsbegeleiding van de Spitaalstraat in Zutphen, 2003.

ZAP 21

Allard van Helbergen 2006: **Uit de keuken van Herman Otto (1650-1657)** Archeologisch onderzoek naar en analyse van de keramische inhoud van een beerput, behorende tot het huishouden van Herman Otto van Bronckhorst, graaf Van Limburg Stirum.

ZAP 22

Bert Fermin en Michel Groothedde 2006: **De Zutphense ringwalburg van de 9^e tot de vroege 14e eeuw**. Nieuwe gegevens en inzichten uit archeologisch onderzoek en boringen op de Zutphense markten.

ZAP 23

Bert Fermin en Michel Groothedde 2006: **Het diftarproject in Zutphen**. 25 verhalen uit de middeleeuwse stad.

ZAP 24

Bert Fermin, Michel Groothedde en Dineke van Krimpen 2006: **De middeleeuwen op straat (2)** Laat-middeleeuwse straatdekken in de Oude Wand in Zutphen.

ZAP 25

Bert Fermin en Michel Groothedde 2006: **Chamaven op de Nieuwstad**. Een Frankisch erf en de overgang van hout- naar baksteenbouw in de late middeleeuwen aan de Isendoornstraat in Zutphen.

ZAP 26

Bert Fermin en Michel Groothedde 2006: **Tussen de Schullentoren en de Kruittoren**. Archeologisch onderzoek bij de westelijke stadsmuur van de Nieuwstad tijdens de herinrichting van het Stationsplein te Zutphen in 2006.

ZAP 27

Michel Groothedde en Bert Fermin 2007: **Verdwenen huizen, tufstenen torens en houten straten rond de Apenstert**. Riooltracébegeleiding Rozengracht – Broederkerkhof – Kreynckstraat.

ZAP 28

Bert Fermin en Michel Groothedde 2007: **Een zeshonderd jaar oud geheim in de Vaaltstraat**. Archeologisch onderzoek in het huis en de beerput van Vaaltstraat 4 in Zutphen.

ZAP 29

Bert Fermin en Michel Groothedde 2007: **Een laat-middeleeuwse kamponginning aan de Bieshorstlaan**. Rapportage van het proefsleuvenonderzoek op het terrein van een nieuw landgoed.

ZAP 30

Bert Fermin 2007: **Een rondje om de Warnsveldse kerk**. Archeologisch proefsleuvenonderzoek op het Kerkplein te Warnsveld.

ZAP 31

Bert Fermin en Michel Groothedde 2007: **De Buiten Laarpoort**. Archeologisch onderzoek aan de Buiten Laarpoort en de 16^e-eeuwse vestingwal aan de Berkelsingel in Zutphen.

ZAP 32

Bert Fermin en Michel Groothedde 2007: **Grachten en panden aan de Zaadmarkt**. Archeologisch onderzoek in het Grand Hotel du Soleil, Zaadmarkt 91 te Zutphen.

ZAP 33

Birgit Berk 2007: **Hongerende hoge heren**. Onderzoek naar 18^e- en begin 19^e-eeuwse begravingen uit de Nieuwstadskerk te Zutphen. (doctoraalscriptie)

ZAP 34

Bert Fermin en Michel Groothedde 2007: **De Lunetten van Coehoorn**. Een proefsleuf door een geslacht lunet in de Linie van Coehoorn, Coehoornsingel 3 te Zutphen.

ZAP 35

Arjan den Braven, Bert Fermin en Michel Groothedde 2007: **Van lusthof tot sloppengang**. De resultaten van het Definitief Archeologisch onderzoek van het project Wanne – Lievenheersteeg 2007.

ZAP 36

Erica Rompelman 2007: **Dierlijk en menselijk botmateriaal uit de opgravingen 's-Gravenhof '99 en Zutphen-Stadhuis**. Vondsten uit het roerige laatste kwart van de 9^e eeuw: Stadsafval of vikingaanval? (doctoraalscriptie)

ZAP 37

Michel Groothedde 2007: **De Franken in Leesten**. Rapportage van de opgraving in de bouwput van Leestenseweg 18 te Zutphen 2007.

ZAP 38

Michel Groothedde en Harold Henkes 2008: **Vijf eeuwen afval Zutphen-Stadhuis**. Keramiek en glas uit beerput 7.

ZAP 39

Wim Ettema & Jan Peter Pals 2008: **Onderzoek van botanische makroresten uit de beerput van het huis Vaaltstraat 4 in Zutphen**.

ZAP 40

Bert Fermin 2008: **Historische erfstructuren rond boerderij 't Brake**. Archeologisch onderzoek Veldesebosweg 4 in Warnsveld (gem. Zutphen).

ZAP 41

Bert Fermin & Michel Groothedde 2008: **'Oppidum Sutphaniensis'** - Archeologisch onderzoek naar de oudste defensieve werken van Zutphen, de 13^e-eeuwse bebouwing en een 18^e-eeuwse afvalput in de kelders van Houtmarkt 63c te Zutphen. In voorbereiding.

ZAP 42

Bert Fermin, Michel Groothedde & Jeroen Krijnen 2008: **Het Hoornwerk (1)**. Archeologisch onderzoek aan het contrescarp van Het Hoornwerk aan de Henri Dunantweg te Zutphen.

ZAP 43

Bert Fermin & Michel Groothedde 2008: **Verdwenen bebouwing langs de Moddergracht**. Archeologische begeleiding van de plaatsing van twee ondergrondse vuilcontainers aan de Spitaalstraat en de Martinetsingel in Zutphen.

ZAP 44

Bert Fermin & Michel Groothedde 2008: **Het Hoornwerk (2)**. Proefsleuvenonderzoek op het Hoornwerk te Zutphen.

ZAP 45

Kim van Straten 2008: **Begraven en verbrand verleden aan de Voorsterallee te Zutphen**. Nederzettingssporen en een crematiegraf uit de Midden IJzertijd gevonden tijdens een proefsleuvenonderzoek.

ZAP 46

Bert Fermin & Michel Groothedde 2008: **IJzertijd tussen Bajes en Wambuis**. Archeologisch onderzoek op het Jeugdgevangenisterrein in Zutphen.

ZAP 47

Bert Fermin 2008: **Het verleden van Warnsveld verkend (2)**. Archeologische begeleiding van de rioolvervangingswerken in de Molenstraat, het Bongerspad, de Tuinstraat en de Schoolstraat te Warnsveld (gem. Zutphen).

ZAP 48

Kim van Straten 2009: **Van greppel tot Beek**. Een proefsleuvenonderzoek aan de Spitaalderkamp in Zutphen.

ZAP 49

Bert Fermin & Michel Groothedde 2009: **De middeleeuwse Laarstraat van brug tot buitenpoort**. Archeologische begeleiding van de rioolvervangingswerken in de Laarstraat in Zutphen in 2009. (in voorbereiding)

ZAP 50

Bert Fermin 2009: **Het Kruittorenplein**. Archeologisch onderzoek naar prehistorische, middeleeuwse en historische resten onder het Cobercogebouw (Nieuwstad 69, Zutphen)

Alle rapporten zijn verkrijgbaar op cd-rom (€ 5), een aantal is in gedrukte versie te koop (prijzen variëren van € 3,50 - € 25,-).